

Yupay 01 / Wata 2020

Hedypathes

Riwista Científica mirarichiy Universidad Le Cordon Bleu suntur wasimanta

PARQUE
NACIONAL

ALTO PURÚS

Caoba sachá paqarisqan
Amazonia yunkanchismanta

Pág. 50

Tapuy rimanakuy
**Eric Mazur hinallataq
método interactivo
yachachiynin**

Pág. 10

Qillqa
**Qunqay, Waqcha
kay hinallataq Perú
suyupi rayqay**

Pág. 18

Qillqa
**Chopcca naciónmanta
Ruwayninkuna,
raymichayninkuna Perú suyupi**

Pág. 60

**Universidadqa huk ayllun,
yachakuyman hinallataq
investigacionman**

llankanku, chiqapta
tarinakupaq, paymanta allin
instrumentuta ruwananpaq
lliw runakunapa kusiyninta
aypananpaq.

Lima - Perú

HEDYPATHEIA

Riwista Científica mirarichiy

Qillqarisqa Centro de Investigación de la Universidad Le Cordon Bleu.

Av. Salaverry 3180. Magdalena del Mar.

Yupay qayana: (511) 617-8310

Código postal: 15076

Lima - Perú.

Wata: 2020

Yupay: 01

Watapi: ruwakuynin

Áreas:

Riwistaqa artículos científicos originales mirarichiymanmi umanchasqa kachkan, ruwakuy willarikuyta, reportajes, tapuyrimanakuykuna hinallataq científicas qillqaykunaman llapallan munaqkunapaq, tukuy niray mikunakunapi hinallataq imaynatan mikuswan chaypin umanchasqa kachkan, ciencia ima, imayna mikuykunamanta, administración, wasipi chaskiriy, turismo waturiy, empresas taqyachiykunata, musuq llankaykuna, proyectos ruwakuykuna allinman umanchasqata.

www.revistas.ulcb.edu.pe/hedypatheia

Kay qillqa riqsichiyqa ruwasqa kapurun investigación ruwakuykunaman yanapanapaq hinallataq riqsichinanpaq, ciencia hinallataq musuq ruwariy kay Perú suyupi, lliw yachakuq hinallataq científica ayllumanmi umanchasqa kachakan ñataq kay suyupi hawa suyukunapaqpas.

www.hedypatheia.pe

HEDYPATHEIA es una publicación de la Universidad Le Cordon Bleu. Todos los derechos reservados.

**Warmi wawakuna Chopcca
llaqtapa pachanwan**

Qaway urqusqa: *Felicidar* (2015)

Riqsichiy

Hatun yachaywasikunapaq Ley 30220 kamachisqanmanhinam, Peruana hatunyachaywasi llamkayninkunapi “kallpanchan, wiñachin hinallataq sapakuti riqsichin ñawpaq pachakunamantaraq qipaq científico yachaykunata, cultura hinallataq arte nisqapi yachaykunatawan”, chayhinallataqmi “runakunapa allinninpaq masterichin tiqsimuyuntinpi kaq yachaykunata” (6 artículo, 6.1 hinallataq 6.6 inciso nisqakunapas). Llamkallachkantaqmi, “profesionalkuna qispichiypi... suni yachayniyuqkunata... (6 art., 6.2 inciso), allin yachayniyuqkunallatachuya qispichin, runamasintinkunawan tukuyniraq yachaykunata tinkinachispa maypipas miñaypaq kawsananpaqwanmi.

Hatun yachaywasim maskan kay kamachiykuna ruwachisqapuni kananta, qallariyninpiqa yachaqkunata tukuyniraq kawsaykunawan tupanachin, allinta riqsipaspaña llamkayninkunaman sayaykunankupaq, Perú suyuta ñawparichinanpaq yachachisqankumanhinalla. Hinaqipantañaqmi, llaqtata yanapanankupaq (6 kaq art., 6.3 inciso) sasachakuykunata rikuptinku allinchanankupaq, wakin yachaqmasinkuna, tiqsimuyuntinpi kaq runakunapas qatipaykunankupaq.

Ancha kusirisqam llaqtaman riqsichimuchkani kay revista nisqata, Hedypatheia (allin mikuy) sutiyuqta, kay llamkaymi yupaychachkan ñawpaq pachapi asirichikuq harawita, Cristo Jesús manaraq paqarimuchkaptin V kaq ñawpariqnin siglo nisqapiraq, chay ñawpa qarawipim ñawinchaqkunata yuyaymanachirqaku tukuyniraq mikuyninkunamanta. Chayna kaptinmi, Hedypatheia kallpanchanqa Le Cordon Bleu hatun yachaywasita, llamkaynin kasqanmanhina yachaqkuna, llaqtapiwan tinkinasqa ñawparinankupaq.

Esteban Horna Bances
Hatun yachaywasi
umalliq.

Índice

- 10 Tapuyrimanakuy
Eric Mazur método interactivo yachachiy: “instrucción por pares”

Llapanchispas paqariranchis imamanta yachakuyta munaspa, chaymi huk niraqta kaw-sakuykunamanta ruwawanchis.

- 18 Qillqa
Qunqay , Waqcha kay hinallataq Perú suyupi rayqay

- 36 Qillqa
Allin amachaqa mikuykuna llapallan allin kayninpaq qawarisqa

- 50 Ruwasqamanta Willakuy
PARQUE NACIONAL ALTO PURÚS. Caoba sacha paqarisqan Amazonia yunkanchismanta

Acha riqsisqa kay biodiversidadpi hinallataq Perú suyupa kaq niraq cultura lliw tiksimumuyupaq. Chunka hukniyuq indígenas llaqtakuna, tiyakunku 176 nativas llaqtakunapi, pikunan kawsakunku kay área natural protegida muyuriqninpi, sacha yunkamantan kanku paykunapaqa chaymi mikuynin, wasin hinallataq hampiyin.

- 60 Ruwasqamanta Willakuy
Chopcca naciónmanta Ruwayninkuna, raymichayninkuna Perú suyupi

Chopcca sutiqa kapun huk runapa sutin pinmi ñawpa apuyayanman qawarikun “ancestro en común”. huk runapa willarikuyninkuna pinmi lliw kawsakuyninta educacionman hinallataq turismo ruwakuyman Perú suyupi llankayninta qatipaykun.

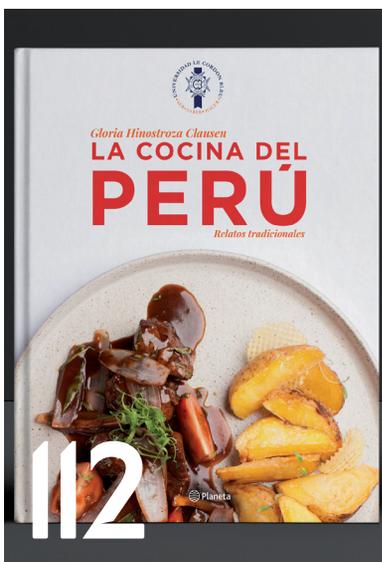

Huk suyu maypin mikurikun kaqllanpi apachikuy yaya hina qatipan.

92 Uqarikusqan
Mikunakuna, ñawpariq taki

100 Uqarikusqan
Corregidor Mejia winun

Runapa willakuyninkuna ancha allin Iliw qapaq culturamanta Perú suyu munachikusqan, huk suyu tiksimumyupi biodiversidad rayku ancha riqsisqa, patrimonio ñawpa Ilaqta runankunamanta, miski mikuyninrayku.

108 Uqarikusqan
Taytaya qillqayninkuna

112 Liwrukuna qillqariqsichiynin
Perú suyupi yanukuynin

120 Liwrukuna qillqariqsichiynin
Yakupa warmikuna

Ñawpa Perú suyupiqa ruru kaw-saykunata intipi chakichirqaku chaymanta miski apita ruwarqaku chaytan apis nispa suticharqaku.

126 Uchuy qillqa
Perú suyupa miskinkuna

134 Huñusqa qawaykuna

Hedypatheia

Riwista Científica mirarichiy Universidad Le Cordon Bleu suntur wasimanta

Rector: Dr. Esteban Vicente Horna Bances

Vicerrector: Dr. Augusto Enrique Dalmau García-Bedoya

Gerente general: Lic. Patricia Dalmau de Galfré

DIRECTOR HINALLATAQ RIWISTA UMALLIQ:

Mg. Julio César Navarro Falconí
Universidad Le Cordon Bleu. Lima, Perú.

✉ julio.navarro@ulcb.edu.pe

CIENTÍFICO LLAMKAY UMALLIQ:

Dr. Eduardo Menéndez Álvarez
Universidad Le Cordon Bleu. Lima, Perú.

✉ eduardo.menendez@ulcb.edu.pe

YANAPAKUQKUNA:

Dr. Alejandro Narváez
Lic. Susana Parra
Lic. Delsy Carhuamaca
Lic. Diana Gómez

Lic. Shorina Salinas
Lic. Adriana Maldonado
Inv. Gloria Hinostroza
Ing. Magdalena Güimac

TÉCNICO LLAMKAYPI UMALLIQ:

Lic. Roxana Cerda-Cosme

RIWISTAPA UKUNTA RUWAQ:

Oficina de Relaciones Públicas e Imagen Institucional
Douglas Bejarano Cárdenas
Alejandra Rojas Bejarano
Karamba Marketing Publicidad y Diseño

FUTUQKUNA:

Susana Parra
Julio Navarro
Michael Lohse

Edward Alba
Autoridad Nacional del Agua
FELICIDAR

RIWISTAPA UYAN:

Futuq: Susana Parra/APECO
Grao nativo llaqtapi warmi warmá, Juni Kuin (cheqap runa) ayllupa. Llímpisqa uyanpim rikuchichkan ingigena Purús llaqtakunapi imaynatam sumaq kaymanta umaymanasqankuta.

TRADUCCIÓN EN INGLÉS:

Regina de las Mercedes Constantin Agramonte

TRADUCCIÓN EN QUECHUA:

Marisol Mena Antezana

RIQSIKUYKUNA:

Universidad Nacional Mayor de San Marcos. Lima, Perú.
Autoridad Nacional del Agua. Lima, Perú.
Unidad Ejecutora: Modernización de la Gestión de los Recursos Hídricos. Lima, Perú.
Ministerio de Agricultura del Perú.
Ministerio de Cultura del Perú.
Ministerio de Desarrollo e Inclusión Social del Perú.
APECO.
FELICIDAR.

Riwistaykuqa musuq qillqakuna paqarichiqmi, manaraq haykaqpas ñawinchasqakunata, ichapas ñuqaykuwan qillqapakuyta munaspaqa kay correo nisqaman qillqaykamuwayku:
hedypatheia@ulcb.edu.pe.

Paqarichiy

Hatun yachaywasim tukuyniraq yachaykuna mirarichiq, musuq yachaykuna paqarichiqima, yachaywasi ukukunapim, kunaqa internetnintawanña, yachay qatipačkuna huñunakunku, yachachičkuna, yachačkuna, hamuq watakunapi musuq profesional nisqakunapas, kay tiqsimuyumanta hamuntaykunankupaq hinaspa allin kawsayta aypanapaq tiqsimuyu imayna musuqyasqanmanhina.

Kaypim ciencia nisqa runakunapa makinpi churakun, ichaqa, tukuy willakučkunam aypachikunkuchu hatun yachačkunapa yachayninta riqsichinankupaq, ciencia nisqapi yachapaq runakunapa allinninpaq kačkunata, paykunam upallalla hatun yachaykunata paqarichinku, pachamamata riqsipachkanku, puririyinta amachaynintaima; chayhinallataq Ilaqta imayna puririsqanta, qullqipap imayna llamkachisqa kasqanmanta; kay tinkinasqa llamkaykunam Ilaqtakuna huñunasqa kanankupaq, tecnología nisqawan hinallataq qullqi mirarichiykipas tinkunakunankupaq, ichaqa rakinasqaraq kanku, karunchasqaima.

Chayraykum, Le Cordon Bleu hatun yachaywasipi kay riwistata paqarichimuchkayku, ciencia nisqamanta hinallataq hatun yachaykunamanta riqsipachinaykupaq. **Hedypatheia** sutiwanmi paqarichichkayku, kay sutiqa “allin mikuy” ninanmi, kay sutillawantaqmi Iliw tiqsimuyupi chayllaraq paqarirachirqaku huk ñawinchanata, ñawpa pachakunapiraq kawsakuq Arquéstrato qillqarqurqa, paymi tukuy rikusqanta qillqakunapi riqsichirqa, harawitahina qillqaspan, Mediterráneo nisqapim aswanraq runakuna ñawincharqaku, miski mikuykunamanta qillasqa kasqanrayku, chaynam karqa Cristo Jesús paqarisqanpa tawa waranqa ñawpariqnin watakunapiraq.

Hedypatheia runakunapa hatun kaq hamutayninkunamanta riqsichin, tiqsimuyupi rikusqa kačkunamanta, musuq kawsaykuna taripanamanta hinallataq ñawpa pachamantaraq Ilaqtapa yachayninkunata kallpanchan hinaspapas pachamamapa sumaqlaña kayninkunamanta, Ilaqtakunapi tukuyniraq kawsaykunamantawan.

Hinallataqmi **Hedypatheia**, runakunapa musuq ruwayninkunamantawan riqsichin, kunan pachapi sasachakuykunata qatipasqankuwan imayna allinchaysichikusqankumanta, tiqimuyupi llakikuykunata tikrachispanku runamasinkuta amachaysisqankumanta, mikunapaq kawsaykunata yaku upyanakunata qatipaysisqankumantaima, chaymanhinallam hamuq warmakuna, imayna yachapasqankumanhina, ciencia chaymantapas tecnología llamkaykunata tiqsimuyupa allinninpaq llamkachinanku.

Kay qallariy kaq riwistapim, aswanraq riqsipaykusun Eric Mazur yachachiqmanta, Harvard hatun yachaywasipi imayna yachachisqanmanta, kuskamantam qawapaykusun qaliyachikuq kaq kawsaykunamanta Ilaqta ukupi runakuna hawkalla kawsanankupaq, Alejandro Narváez yachachiqñataqmi riqsichimuwasun imanasqas Perú suyupi hinallataq América Latina suyukunapiwan runamasintin rakinakunku, imaynanpi wakcha kay kanman, chaynallataq imaynanpi yarqay kallpanchakusqanmanta.

Chaymantapas riqsipaykusun Parque Nacional Alto Purús nisqamanta, chayqa kachkan Perú suyupa Amazonas Ilaqtakunapa chawpinpim, hinaspapas watukaykusun América del Sur suyukunapa andino Ilaqtankunata, chaypim qatpaykusun Nación Chopcca sutiwan riqsisqa ayllukunata, Huancavelica Ilaqtapi, Ilaqtayukunam ñawpaq taytamamankunapa yachayninkutaraq kawsaqlata puririchichkanku.

Hampuykakamuychik **Hedypatheia** ñawinchanaman, munaynikichikpaq kayllantam suyayku, kaymanta qipamanqa ichapas tukuy willakuykuna riqsipanaykichikpaqña yanapakunman, kay tiqsimuyu puririsqanmanhinalla. Riqsikusqaykikum internet nisqapi mirariysiykachiwaptikikuqa.

Sunquykumantapacha,

Paqarichiqkuna.

Profesor Eric Mazur
Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

Tapuyrimanakuy

Eric Mazur hinallataq rimapanakuspa yachachiynin: “iskaymanta riqsichina”

Qillqaq: Julio Navarro

Harvard hatun yachaywasipi rqsipasqa yachachiqmi Perú suyuman chayaykamusqa willariykuwanchik llamkayninpi imayna yachachisqanmanta, yachaqkunata rimapayaspan, manam huk yachaywasikunapihinachu pizarrapa ñawpaqninpi sayariykuspa rimapaykunqa.

“Yachanapaqmi llaqanchik ruwasqa kachkanhik, ima llaqtamanta kasqanchikraykuchuya ñutqunchikqa hukmanniraq, kawsayninchikpicha hukmanniraqqa kanchik ichaqa manam ñutqunchikpiqa” chaynatam rimariykun yachachiq Mayur, hatun yachaywasipi huñunasqa yachachiqkunapa qayllanpi.

¿Yachachiynikiqa manañam ñawpa pachakunapihinachu, wakin yachachiqkunari imaynatataq musuq yachachiynikita chaskiruraku?

Allinmi chay tapukuy, runakunaqa musuqyamuq yachaykunataqa munankuchuya.

¿Imaynatataqri tikranki musuq yachaykunata mana munaptinku?

Allillamantam puririna kanqa, utqayllaman kallpanchakuptinqa runakunam millapakuywan utaq chiqnikuywanpas musuq yachaykunata qawarunkuman, allillamanta puririsqapa qipanmanñataqmi riqsichina hayka yachachiqkunacha yachaqkunata aswanraq allinta yachaparqachirqaku kay musuq

yachachiywan, chaymanhina ninanapaq musuq yachaymi aswanqa allin.

Musuq yachachiynikiqa yachaqmi yachachiqpiwan rimanakunku, iskaynimanta riqsipanku, ¿kayna yachay yanapanmanchu yachaqkunapa umaymanananta, icha ñawpaq sunquchaskusqanku yachayninkutachu kallpancharunmanpas?

Qawasqaymanhinaqa iskaynintam, huk warmata yachaqta rikuptikiqa manañam examentaqa quchinaykiñachu utaq ñawinchachinaykipasñachu, paykunaqa kkillankum yachayta munanku, lliwchallanchikmi kay tiqsi muyupi paqarisqanchikmantapacha yachayta munachik, llakikuypaqmi educación nisqapi kamachiykuna yachay munasqanchikta qulluchin.

Ichaqa, huñunasqa yachaqkunata yachanankupaq umaymanachiptikiqa, kuskanchaykanakuspanku yachaykunankupaq, paykunaqa munallanqakum, chayraykum nini, manam rimapayanakuyllachu utaq umaymanayllachu, sunquchakunankuimam.

Carrera nisqakunam kachkan runakunapa yachaynin kallpanchaq, yanuqkunapa yachaynin kallpanchaqhina, chaypiqa sunquchakusqan yaykunanpuni, ¿musuq yachachiy chaypaqpas kallanmachu?

Rimarisqaykiqa allinpunim, gastronomía nisqawan yanuyta yachachinapaqqa manam rimayllachu rimanaqa, yanunaykipunimiyachanaykipaqqa, ichaqa kayna yachaykunaqa allinpunim ñawpaq yachayninkuta kallpanchanapaq, ukaqpa umaymanasqanta uyariptikiqa chay uyarisqaykim yanapasunki rimaqhina hamutanaykipaq, runapa ñutqunmi umaymanayta munan, chayraykum ima runapas sunquchakusqanpa qipanta puririn yachayta munasqanrayku.

¿uyarisqanmanta riqsipay munasqanmantachu nichkanki?, ¿qawapayaypas, kawsapayaypas aswanraqchu allin kanman uyarichkanallamantaqa?

¡Chaynapunim!, ñuqaqa niymancha aswanraq kallpayuqmi, atinuyuyqima, chayna kaptinmi kikin

yachaqta hatunyachin. Huk semana tukusqan punchawkunapim yanuyta yachapakurqani, manam uyariyllachu uyarirqani, mana haykaqpas yachasqaytam yanuykachiwarqaku yachapanaypaq; tiyasqallata uyari-chiwaptinkuqa manam yachaymachu karqa, hatunyaymanchu karqa

¿Kunan pachapiqa yachachiqchu yachaqta puriysin yachayninta huntapachinanpaq?

Ñawpaq pachakunapiqa yachaqmi yachachiqta qawarqa hatun yachayniyuqtahina, kamachiqtahinalla, kunanñataqmi, yachachiqa yachaqta puriysin, couch nisqahina yanapaqinhina. Ñuqam, física aplicada nisqata yachachiptiy warmakunawan kuska tiyaykuni, rimasqankuta uyarini, kamachichkanaytaqa aswanmi imayna hamutasqankuta yachapani.

Chayhinaqa, ¿uyariylla uyarinankutachu aswanqa puriysina chiqap ñanman apanapaq?

Chaynama, chaynapunim yachayqa, umaymanaytaqa sapa yachapakuqkunam wiñachinanku, manam riqsiyllachu, kallpanchanaimam.

¿Chaynapunichu kanan, kunan pachapiqa hatun yachaywasipi huayna sipaskunaqa allin nota urquyllata maskachkanku utqayllaman cirtifikakuytaima?

“Llapanchispas paqariranchis imamanta yachakuyta munaspa, chaymi huk niraqta kawsakuykuna manta ruwawanchis”

Futuq: www.lde-studentsuccess.com

Llakikuypaqmi, imayna yachachinamantapas aswanraq kallpayuq examen quchiy, hinaspapas yachapakuqkunapaqa aswanraqmi allin examen quy, rimarisqaykiman hinallam, allin nota urqunankupaqa, certifikakunankupaqimam kallpanchachin, ñuqam rimarisaq conferencia nisqapi “examen quy, upallalla yachaykuna wañuchi”. Qam rimarisqaykimanhi-naqa certifikasqa kanapaqmi allin nutataraq urquna, chayraykum yachapakuqkunaqa yachasqankutaqa qatipankuñachu, manam yachachiyllatachu musuq-yachinaqa, yachaqkunata imayna qatipanatawanmi.

Chaypunim huknin kaq tapukuyniy, kutitikrayllachu puririn, ¿examenwan

qatipanapaq ruwasqanchik allinchi?, ¿chayhinallataq wasipaq ruwanakuna qusqanchikpas?

Achka urasmi examen qatipanamanta rmykuchwan, yachaykunamanta, wasipaq ruwanakunamanta, kay ruwaykunam sapa runakunallapaq, ichaqa lliw llaqtaqa manam chaynatachu puririn, chiqapllam riki qam periodistahina ñuqañataq físicohina huk runakunawan llamkanchik, paykunawan allinpuni llamkayninchik kanantam maskanchikqa. Huk llamkapakuqkunam wakin llamkaqmasinkuta tumpanku allintachuya llamkanku, nispa, ichaqa manaya haykaqpas llamkapakuytaqa yachachiranchikchu

Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

nitaqmi chaymanhinachu qatiparan-chikpas.

**Ñawpaq yachaykunamanmi
kunanqa
kallpanchachkanku
ruwapaykunawan,
sunquchakuywan,
qawapaykunawanima,
chayhina kaptinqa
¿qam niwaqchu
hamuq yachaykunaqa
kuskamantaña kananta?**

Rimarisqaypim nirqani tapunakuspa imayna yachachiyta, ichapas chaypiqam karqanki chayllaraq tapuyta qallarichkaptiy, munarqanim sapakama yachapakuqkuna tapusqayta kutichinanta, hinaspañataq huñunakuspanku rimapanankuta. Umaymanasqayman hinaqa sapakamaraqmi tapunakunanku hina hawanmanñam huñunakunanku, kunan achikyay rimarisqaypiqa chaytaqa manam nirqanichu, qamtañam nichkayki, yachaqkunata examen nisqata quchiptiyimi sapakamatarraq tapupani, chaymantañaataq kutichisqankupa qipanta tawamanta quñunachini kikin tapukuykunata huñunasqaña kutichinankupaq.

Sapakamaraqmi tapupasqayta kutichinan, chaymantam sapakamaman notata churani, hina hawanmanñataqmi tawamanta huñunachispaña chay tapukuykunallatapunitaq kaqllamanta tapuni ichaqa chullallatam umaymanaspanku kutichinanku, chayhina kaptinmi sapakamapa umaymanasqanta mana usuchinkuchu hinaspa huñunasqa chullallata

rimanku, sapakama rimanakus-qankupim yachayninkupas wiñan.

Tukuykunapaqñataqmi, sapakamaman tapusqayta, huñunasqaman tapusqaytawan niraqlata notata churaspay hukllawachini.

Kunan pachapim waynasipaskunaqa tecnología nisqawan aswanraq sapaqchanakuchkanku, sunquchakuyninkunatam kunanqa emoticon nisqakunallawanña riqsichichkanku, qawasqaykimanhinari ¿kaykuna allinchi kanman icha manachu yachaykuna huntapachinapaq?

Kunan pachapim waynasipaskunaqa tecnología nisqawan aswanraq sapaqchanakuchkanku, sunquchakuyninkunatam kunanqa emoticon nisqakunallawanña riqsichichkanku, qawasqaykimanhinari ¿kaykuna allinchi kanman icha manachu yachaykuna huntapachinapaq?

Arí, ñawpaq pachakunamantaraqmi tecnología nisqaqa yachaqkunawan kуска puririrqa, ñawpaq karqa ábaco nisqa, hina qipanman calculadora electrónica nisqa 1970 watakunapi, imaynalla llamkaykuna kaptinpas tecnología nisqallawan yanapachikunki, chayna kaptinqa yachaqkunamantaqa tecnología nisqataqa manam qichunachu, paykunawan kuskam puririn; examenta quchiptiyimi paykunaqa telefononkuwan examenta

quykunku, mana ayllunta qayaspanku yanapachikunankupaqchu, google nisqapi tapukuykunata maskanankupaqmi, chayhina kaptinqa allinpunim.

Kunanñataq, ichapas tapusqaykita utqayllaman internet nisqapi tariruptinkuqa tapusqaykim mana allinchi, tapusqaykiqa manam internet nisqapi utqayllaman tarinapaqchu kanmanqa, hamutachinapaqhinam tapukuykunaqa kanan, ichapas google nisqapi utaqayllaman tariruptinkuqa manam examen quchinapaq hinachu kanmanqa.

Google nisqaman yaykuy niwaqmi, ichaqa yachanaykiraqmi tapusqaykita chaypi mana tarinanta, tarinalla kaptinqa manam hamunqakuñachu. BBC sutivan rqsisqa radiupi chaynata rimariykuptiyimi llapa runa tukuy imata rimapayaykunku, chayhina kaptinqa mana hamutaspalla ruwaykuna chinkarunqa nispanku, celular nisqakunaña runakunamantapas aswanraq allinta ruwaykusqankurayku.

Teléfono ima ruway atisqanmanta yachachichkanataqa aswanmi yachachina teléfono ruway mana atisqanmanta. Yachaqkuna aswanraq internetllapiña tupanakuptinkuqa ama qichusunchu Facebook utaq Snapchat nisqakunata, llamkaynichikqa kachkam internet nisqata aswanraq imayna llamkapachinapaqmi educación nisqata kallpanchanapaq.

Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

Tukuykunapaqñataq, hamutaynikita mañaykuyta munani, kay tiqsi muyupi calentamiento global nisqamanta, allin kawsay maskanata aswanraq apuyanata maskasqamanta, ¿wayna sipaskunaman imatataq niykuwaq, kusi kawsay maskanankutam aswanraq llallipayllata maskanku?

Kay rimariymanta aswanraq allin kaq urqsuqanchikqa kanman yachayninchikmanta sunquchakuy. Warmakunaqa ñawinchayta yachanku kikinllanku munaptinkum, manam hukraqchu kamachinqa.

Huk runapa sunqunmanta yachay munay paqarimuptinqa kikiñanmi munasqanta yachanqa, ichaqa llakikuypaqmi yachay munaqkunata mana allin qatipaykunawan yachay munasqanta qulluchinku, chayhina kaptinqa yachaypaq manañam kikinkupañachu, hukraq kamachinan, yachachisqay wayna sipaskunatam nini warmachakuna hinalla kanankupaq, kamachiykunamanta tapupakunankupaq, qawasqaymanhinaqa América Latina suyukunapiqa chayhina kananmanta karupiraq kachkanchik. Chayhinaman ayparuptinchikñataqmi yachayninchikpas musuqyanqa, kallpawan hamutanakuna, creatividad nisqapas.

Profesor Alejandro Narváez
Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

Qillqa Perú suyupi rakinachiy, wakchayay hinallataq yarqay

Qillqaq: Alejandro Narváez¹

2016 watapim América Latina hinallataq Caribe (ALC) suyukunapi, yarqay hinallataq kawsaykuna pisiyaypas yaparqkun, 20 qipa watakunapiqa mana haykaqpas chayhinaqa karqachu. Hinallataqmi sinchi llasay, wira kaypas mirarirqullantaq, kaymi estadokunapaq huk sasachakuy, millonnintin millonnintin runakunapa qali kawsaynin sasachakuypi kasqanrayku. Kayhinalla kaptinqa, 2025 watapaq llamkaykunapi aypay munasqataqa manam aypakunmanchu, Iniciativa América Latina hinallataq Caribe sin Hambre 2025 (IALCSH) sutiyuq llamkaykunapi, nitaq 2030 watapaq “hambre Cero” de la Agenda 2030 sutiyuq llamkaytapas aypakunmanchu. Kay sasachakuyta tikrachinapaqmi kay suyukunapi político llamkaykunata kallpanchana, huñulla llamkananku Estado nisqapi atiyiniyuqkuna, empresawan llamkaqkuna, llaqta runakuna, yachaywasikuna hinallataq iglesiakunapas.

Estado ukupim musuq política llamkaykunata kallpanchana yarqay mirarisqan llaqtakunapi yanapanankupaq: suniyasqan norma nisqakunawan llamkana wasikunapi imayna llamkasqankumanhina, Estado ukupi llamkachisqanku programa nisqakunaman qullqita yapaspa, pachamamata amachanapaqwan; clima nisqa tikrapakamusqanmanhinamkawsaykunapasqulluchkanman, chayraykupas llaqtakunapim yarqay mirarichkanman.

Qipa watakunapim, wakcha kaypas yarqaypas wiñarirqullantaq, chaymi Perú Estado ukupi tinkunakuqkunata umaymanachichkan. Chayraykum kay pachapi sasa kawsaykuna kasqanpi, musuq investigación llamkaykuna paqarichkan, imaraykus yarqay wakcha kaypas rikurimuchkanman, chaymanta riqsiykunapaq.

¹Economía Financiera nisqata yachachiq San Marcos Hatun Yachaywasipi.

Llaqtapi rakinachiy, wakchayay hinallataq yarqay

Kunan pachakunapaqmi tiqsi muyupi kawsaykuna hukmanyamuchkan. 2008 watapi qullqi pisiyay, qullqi llamkachiy hinallataq mirarichiy, chaymantapas tecnología llamkaykuna aswanraq llaqtakunapi cultura nisqata hukmanyachinmanraq. Mana musyasqallanchikpim utqayllaman hukmanyamuchkanña, runamasintin rimanakuypas manañam ñawpa pachakunapi hinañachu. Musuq pachapiqa yachachkanchikñam tukuy kawsasqakunapas mususqyasqanta, hukuna qawasqanchikqa mana rikuyllapaqmi chinkachkanña.

Tukuyima musuqyasqanman hinaqa, wakchayapas, yarqaypas, llaqtamasintin niraqla mana kaypas hukmantañam umaymanakunan,

manaña ñawpa pachapi hinañachu, musuq kawsaykuna kasqanman hinaña. Musuq kawsaykunapiqa, llaqta ukupi llaqtamasintin manaña niraqla kayqa kachkanman llamkaykuna mana kasqanpi, qillqay-ñawinchay yachaqkuna mana kasqanpi, raza nisqa hinallataq hayka watayuq kasqaman hinanakuna, hukkunapas

Chayhinapim, wakcha kayqa, ayllukunapaq qullqi mana kasqanpi allin kawsayta tarikuchu, chayraykum llaqtamasintin niraqlaqa kankuchu, kaynanpaman umaymanasqa kaptinmi wakcha kayqa kanman: llaqtapi rakinachiy. Qullqi mana kasqanpim llaqtapi rakinachiy kan, ñawpa pachakunapiqa qullqi mana kaptinpas llaqta

“Vivimos Kay watakuna kawsakusqanchispi, ima kaq qatiyqa cambio nisqanmi, wakinqa pasaqllan”

Callao ñanninkupi pisi llankay. Lima, Perú.
Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

masintin yanapanakurqaku. Llaqta rakinachiy ninanqa, ñawpa pachapi yanapanakuymi kunanqa kanñachu, chay tinkunachiq yanapanakuymi pakirqukun llaqtakuna ukupi, chayhina kawsaymanta llusqiyqa sasaña kachkan, hinalla kaspam llaqta ukupiq qullqiyuq runakunapaqa “manaña qawarina” runakuna paqarinku.

“Llaqta rakinachiy” hamutaykunam rikurimuchkan, llaqtakunapi qullqi mirarichiy hinallataq cultura kawsaykuna hukmanyamusqanpa chawpinpi.

Yachachiq Zygmunt Bauman (Príncipe de Asturias 2010 Riqsikuyniyuq) rimarisqanman hinaqa “wakcha runakunaga manam llakikuyllapaqchu, piñapakunapaq hinatam qawanku, llamkaytapas mana atiptinku llaqtaman qunankupaq mana imankupas kaptin. Chayhina kaptinmi wakchakunapaq qullqi llamkachiya qullqi yanqachay hinaña, karunchasqakunapas, mawlakunapaq, mana allin ñanpi puriqkunapaq, llaqta ukupi kasqanmanhina kawsay mana yachaqkunapaq, hukkunapaqpas; paykunapaq qullqi llamkachiya aswanmi mana allin kasayninta kallpanchay hinalla, paykunapi qullqi yanqachayqa manam allinchu kanman kallpanchakuq - llamkapakuq runakunapaqqa, chayhinallata ruwaptinkuqa aswanmi sistema comunista nisqata hinalla puririchichkanku, hinaspapas apu kaq runakunapa, qullqisapa kasqkunapa llamkayninkutapas suniyachillaqchkankutaq sapa punchaw qullqinkuta mirarichispanku

(empresayuqkunapata, política nisqapi llamkaqkunata, Banco Mundial wasipi llamkaqkunata, hukkunatapas.)”

Yarqaymanta

Yarqay niyqa mana allinkunallapi umaymananapaqmi. Imay uraskunapipas mikunayay hapikunman, chay ninanpas kallanmantaqmi. Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura (FAO) nisqanman hinaqa “yarqayqa, runakuna qali kawsanankupaq mana allin mikusqankum, allinta umaymananapaqpas caloría nisqata mana mikusqankum”. Qali kawsanankupaq mikuynin mana kaqkunapa. Millonnintin millonnintin runakunam kayna sasa kawsaypi kachkanku, hukkunapa makinmanta mikuchkanku, mikuy mana kaptin unquchkanku hina qipanman wañuchkanku. Real Academia Española (RAE) wasimanta riqsichimusqankuman hinaqa, “yarqayqa, kawsaykuna mikunapaq mana kasqanmi, chay rayku rikurimun ñakariypas wakcha kaypas. Seguridad Alimentaria nisqamantapacha umaymanasqa kaptinqa, yarqayqa kanman utqayllaman allinchachinapaq sasa-chakuymi. Yarqayqa qali wiñayta qipanchachinman chayhinallataq runakunapa umaymanayninta wayrayachinman, hinaspapas chayllaraq paqarimuq qulla wawakunatapas unquchinman.

Ichaga manaya chayllachu kanman, Perú suyupi nitaq tiqsimuyupipas mikunapaq kawsaykuna

“Exclusión social nisqa chay hapipakusqanta pakikuynintan ninan, relaciones sociales nisqanmanta hawapi qipanan, huk muyuriy sasa llusqinapaq yaykuymi, mana kaq sociedad nisqa ukupi kaymi”

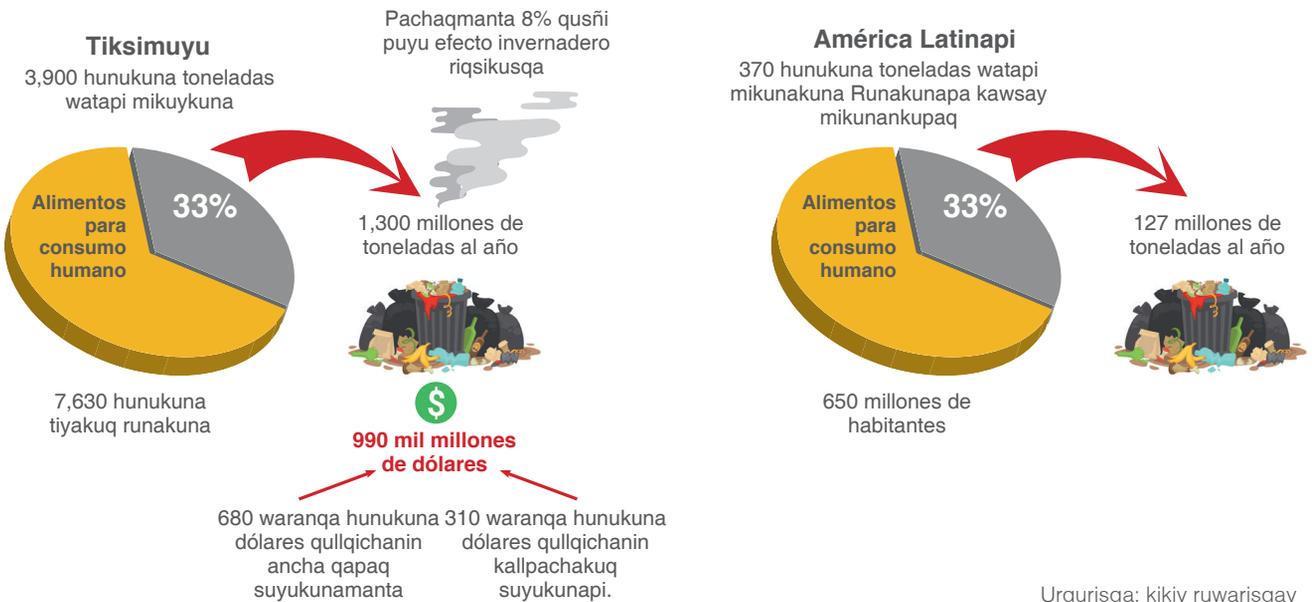

Mercado ukupi pisi kawsaykuna
Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

piyasiqallanchu. FAO wasimanta riqsichimusqankuman hinaqa, 1300 millon tonelada llasayniyuq kawsaykunatam tiqsimuyuntinpi sapa wata yanqachanku. Kay yanqachasqa kawsaykunam ñawpariq suyukunapi chaninchakun 680 waranqantin millón dolarkunapi, ñawpariynin maskaq

suyukunapiñataqmi chaninchakun 310 waranqa millonkunapi. América Latina nisqapipas sapa wata 127 millon toneladas llasaywanraq kawsaykunata yanqachakullachkantaq. Kay yanqachasqa kawsaykunam, mana allin rakinasqa kaptinqa pachamamatapas unquchinman gas de efecto invernadero nisqawan.

“Pachaq pichqa chunka hununtin warmi qari wawakuna sasawiñayniyuq mana allin mikusqankurayku”

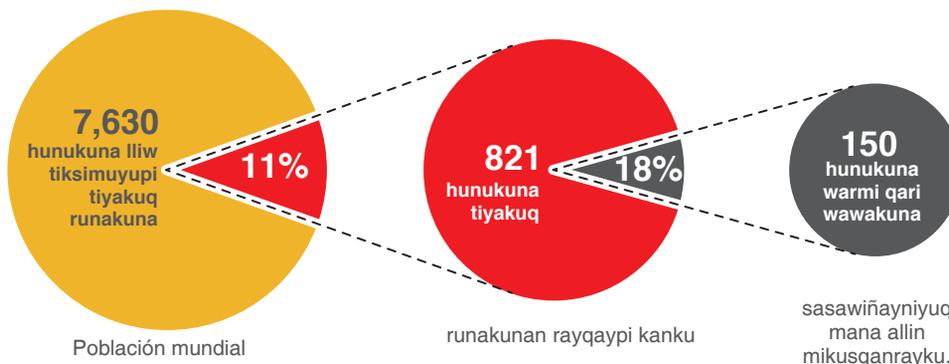
Urqurisqa: kikiy ruwarisqay

Tiqsimuyupi yarqay

FAO wasimanta setiembre 2018 watapi paqarichisqanku qillqapim riqsichimullachkankutaq, tiqsimuyupim 821 millon runakuna yarqaymanta ñakarinku (sapa pachak runakunamanta 12 runakuna mana mikuyniyuq kanku) chaymantapas 150 millon warmakuna wiñapankuñachu mana allin mikuyniyuq kasqankurayku (2017 watapi 815 millon yarqayniyuqkuna). FAO willakuymantam kayta nichwan: a) kimsa qipa watakunapim

yarqaymanta ñakariq runakuna aswanraq mirarichkanku, chunka qayna watakunapi ñakarikusqamanhina. b) Objetivo de Desarrollo Sostenible 2 llamkaykunata aypay munasqaqa aswanraq rakinakuchkan, chayhina kaptinqa 2030 watapaq yarqay manaña kananpaq llamkaykunaqa manachus hina aypakunmanchu. c) África hinallataq América Latina llaqtankunapiqa yarqay aswanraq wiñarichkan.

Tiqsimuyupi yarqay

América Latina hinallataq Caribe (ALC) suyunkunapipas yarqayqa kimsa wataña qatiychalla wiñarichkan (2015 watamanta 2017 watakama), 40 millonmanta 42,5 millonman yaparukun, chayqa kanmanpas Sudamerica suyukunapi llamkapakuy pisiyarqusqanpim, qullqi mirarichiy mana allin puririsqanpi, hinaspapas estadopa programankuna lliw runakunaman mana chayasqanpi. Kay suyukunapim yarqaywan aswanraq ñakarichkanku: Bolivia 19,8 %, Nicaragua 16,2 %, Guatemala 15,8 %, Venezuela, 11,7 %, y Perú 8,8 %. Seguridad Alimentaria nisqapas aswanraq ñakariyninpi wiñarirqun, 7,6 % karqa 2016 watapi, 2017 watapiñataq 9,8 %. Aswanraqmi Haití suyupi, sapa pachak runakunamanta 47 yarqaywan ñakarinku, chay ninanqa: 5 milloniyuq runakunam mana mikuyniyuq Haití suyupi kachkanku.

Llakikuypaqmi, wakinchikqa miski mikuykunallamanta umaymanachkanchik, munayllaña mikuykunata, mana riqsisqakunatarraq “gourmet”, “light” nispakuna kallpanchachkanchik, kawsayninchikqa kachkan yarqay mana kanmanchuhina.

¿Imaynataqri yarqay karunqa, televisiunpipas radiukunapipas manataq rikuqtukuhkankuchu? Yarqay kasqanmantaqa pisilla rimamuchkanku, FAO wasimanta, Oxwan International ONG wasimantapas. Prensa nisqapaqa yarqaypas manañam noticiachu, willakunapaq hinañachu.

FAO wasimanta kayta yuyarichimuchkanku: “ñawpaq watakunapiqa suyukunapa kamachiqninkuna tinkunakurqaku Ilaqtankupi yarqayta qulluchinapaq, kunanqa wira unquy sasachakuyña yaparqakamun, obesidad nisqa”. Chayraykum políticas de Estado sutiwan riqsisqa llamkaykunata utqachina, kaynaña sasachakuykunata takyachinapaq.

Perú qapaq suyu, Ilaqtayuqkunañataq yarqaywan ñakarinku: chayhinari kanman

2017 watapi Encuesta Nacional de Hogares (ENAH) nisqawan Ilaqta yupaychasqankupim riqsichimuchkanku, wakchakunapas yarqaywan ñakariqkunapas Perú suyupi aswanraq yaparqakamunku, 2002

watamantaqa manañam wiñarirqachu. Umaymanamusqankuman hinaqa chayhinapasmi karunmankarqa llamkaykuna mana formalisasqa kasqanpi. Niño Costero sasachakuypas 2017 watapiqa manapasmi wakchaytaqa apamunmanchukarqa.

Chayhinam, 2017 watapi 6,9 millon Perú llaqtayuqkuna wakchayaypi karunku, 2016 watamantapas 375 waranqa runakunaraq wakcha kayman yaparqunkun. Qullqi pisiyaypas yaparqunkun 21,7% (2016 watapiqa karqa: 20.8%).

Llamkaq runakunapa chanchayninpa pisiyayninpas

wiñarrqunraq: 2016 watapi 5,0% karqa, 2017 watapiñataq 5,2% karqun. Chay runakunaqa manam wakchayallapichu wichiyyunkuqa, wakcha kasqankumanta llusqiyas sasayarqullantaqmi. Yarqaymanta ñakariq runakunapas 2,5 millon runakunakamam yaparqunkun 2014/2016 watakunapi, qayna watakunamantapas 100 waranqa wakchakunaraq yaparqunkun (2013/2015), yarqay qulluchinapaq llamkaykunapas qipancharqunkun, mirariyintaqa takyachinkuchu.

Índice Global del Hambre 2017 (GHI, inglés simipi qillqan) watapi riqsichimusqanmanhinaqa, 119

*“Achka
sasachakuy
salud publica
nisqapi
yanapanchis
mayqinkunan
mañakunku
utqayman
estado politicas
kayninta
mana astawan
mirarinanpaq”*

*Pusaq chunka qanchisniyuq watayuq warmi
Lima ñankunapi reciglaleta huñuspa llankan*

Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

suyukunamantam Perú suyu 38 kaq yupayninpi kachkan. Ima ninantaq chay, 2000 watamanta 2017 watakama Perú suyupiqá sinchi ñakariymanta ñakariyllaman pisiyarqamunmankarqa. Kanatam tantyarqamunku 4 qatipaykunawan: desnutrición nisqawan, warmakunapaq emaciación nisqa (sayaynin pisilla kay), warmapa wiñayninwan hinallataq hayka warmakuna wañusqanwan. Ichaqa kay willakuykunaqa manam niraqllachu FAO wasipa willakuyinkunawan, INEI llaqtata yupaychasqanwanmi FAO umaymanaramurqa.

GHI allinllamusqanta qawachikamuchkaptinpas, rikuyllapaqmi kachkan llaqta ukupi rakinachiykuna wiñarimusqanqa. Yachaqkunapa qatipayninkunaman hinaqa rural karu llaqtakunapi yachaq warmakunapaq yarqay kaptinmi desnutrición nisqawan unqunku, qapaq llaqtapi tiyaq warmakunamantapas astawanraq. Huancavelica, Cajamarca, Apurímac, Ucayali hinallataq Pasco suyukunapim warmakuna unqunku desnutrición crónica nisqawan, chayqa rikuyllapaqmi maqchirikamuchkan, yachaykunapaqa qatipaykunallam hampina wasikunapa yupaychasqanta, chaymantapas: Juntos, Pensión 65, Cuna Más, huk programakunapa yupaychasqankunatapas.

Qatipaykunapim nimullachkankutaq, rural karu llaqtakunapim wakchakunapas kallachkantaq, Cajamarca, Huancavelica, Apurímac suyukunapim sapa pachak runakunamanta

pichqa chunka runakuna wakcha kaypi tiyanku. Sapa pachakmantam, kimsa chunka nativo llaqta simipi rimanku, chayhinallataqmi sapa pachakmanta suqta chunka runakuna allpa ruruchiypi llamkanku. Wawakunapas, pichaqa watankuman manaraq aypachkaspanku wira unquywanña kachkanku, ALC nisqawan 7,2% nisqaman niraqlla; desnutrición crónica nisqañataq pichqa qipa watakunapi pisiyarqamun, ichaqa 400 waranqa qari warmi warmakunaraq unquchkanku (13.1%). Chayhinallataqmi anemia unquypas, pichqa watankuman manaraq aypaq warmakunata ñakarichichkan, 948 waranqa warmi qari warmakunata.

Save the Children ONG wasimantam 2012 watapi qatiparullarqakutaq, Perú suyupim sapa pachak warmakunamanta 24 desnutrición infantil nisqawan karqaku, yupaychasqaqa 700 waranqa asninraq. Chay watakunapim India, Bangladesh, Pakistán hinallataq Nigeria suyukuna Perú suyupa sasachakuyinwanhina karqaku, qullqi pisiyasqanrayku, chaymi kay pichqa suyukunata qatiparurqaku. Kunan pachapaqmi lliw tiqsimuyuntinmantapas yarqayniyuq warmakunapa chawpin kay pichaqa suyukunallapi quñunakuchkanku. Perú suyutam riqsirunku “milagro” económico sutiwan, América Latinawakin kaq suyukunamantapas, kay suyupi qullqi mrariy yaparquskusqanrayku (PBI nisqamanta 6,2%, 2002 hinallataq 2009 watakuna). Ichaqa, qullqi mirariyqa lliw runakunapaqchuya.

*Anemia unquyqa llaki
qawariymi waqchapi kawsakuy
warmakunapi.*

Qaway urqusqa: Felicidar (2008)

Wakin gobiernukunam programa social nisqakunata kallpancharurqaku, qatipaq qillqakunapi riqsichimusqankuman hinaqa, chayhina kachkaptinpas Ilaqta rakinachiykunataqa pakachkankumanraqmi; qapaq Ilaqtakunapa karu kaq Ilaqtakunapiqa sinchi yarqaymi kachkanmanraq África hawa suyupihina. Huancavelica suyupim sapa pachak warmakunamanta 73 warmakuna desnutrición crónica nisqawan unqunku (wiñayta mana atinkuchu) desnutrición aguda nisqawanpas (sayayninman hinaqa pisillata llasan). Kunan pachapaqa kay yupaykunaqa nisyuta mana pisiyancho.

2017 watapaqmi desnutrición crónica nisqa 12,9% warmi qari warmakunata ñakarirqachira, pinchqa watankuman manaraq aypachkaptinku, 2016 watamanta pisillata asyarirykurqa. Desnutrición nisqam aswanraq karurqa mana educacionniyuq kaq warmikunapa wawankunapi, uta q primaria yachayllawan kaq warmikunapa wawankunapi (27,6%) hinallataq kimsa watankuman manaraq aypaq warmakunapi (13,6%). Suyukunapi desnutrición, pichqa watankuman manaraq aypaq warmakunapi: Huancavelica (31,2%), qatichkan Cajamarca (26,6%), Loreto (23,8%), Pasco (22,8%), Apurímac (20,9 %) y Ayacucho (20,0 %).

Anemia unquyñataqmi 2017 watapaq Perú suyupi karurqa 1,350,000 qari warmi wawakuna, 6 killankumanta 36

killankukama 43.6 % (588,600) anemiawan ñakarirunku. Chayhinallataq 600 wiksayuq warmikuna, sapa pachak warmimanta 28 anemiawan unqunku (168,000), aswanraq rural karu Ilaqtakunapi ñakarirunku 53,3%, urbano Ilaqtakunapiñataq 40,0%; suyukunapim yupaykuna kayna karurqa: Puno (75,9 %), qipanman Loreto (61,5 %) hinallataq Ucayali (59,1 %), yupaykunam kaynalla karurqa 2011 watamantapacha. Umaymanasqaman hinaqa, kaynam karunmankarqa programa social nisqakunapi qullqi llamkachiypisilla kasqanrayku, nitaq ñakariman chayasqanrayku. OMS wasimantam gobiernukunata qayarikunku política pública nisqakunata kallpanchanaku anemia unquyta tukuchinapaq, aswanraq wakcha kaqkunata yanapastin.

Desnutrición crónica hinallataq anemia unquykunam wakcha kaywan kusqa puririnku, Ilaqta rakinachiywanpas, ichaqa musuq unquy rikuriramun: wira unquy, sobrepeso nisqa, wakcha qari-warmi warmakunapi kallpanchakamuchkan. Wakchakunapa ñakariyinpim qali kawsayta aypankuchu nitaq qaliyachikuq kawsaykunatapas. Chayhina kaptinmi Ilaqtaqmi ñakariyinpim qali kawsayta aypankuchu nitaq qaliyachikuq kawsaykunatapas. Chayhina kaptinmi 2021 watapaq anemia asyarichiyta, 43% yupaymanta 19% yupaykama, desnutrición infantil nisqatapas 14 % yupaymanta 6.4 % yupaykama.

Yarqay imayna paqarisqan

¿Yuyarichkankichikchu qullqi sasachakuy rikurirqamusqanta

“Kay qaru zonas kasqanpi sasachakuykuna hatun Ilaqtakunamanta kachkanraq maypin desnutrición nisqa yupaynin Africa niraq hinan kachakan”

15 punchaw setiembre killa 2008 watapi, 2018 chunka watanmanña ayparun? Chay punchawkunapim qullqi mirariymanta tukuyniraq qatipaykuna kallpancharqukurqa. 6 punchawniyuq abril killa, chay llaki watallapi, Chicago Mercantile Exchange (CME) (bolsa de productos básicos o commodities de Chicago) nisqapi, huk tonelada llasayniyuq trigo 400 dólar asnikamaraq chaninchasqa karqa. Mana iñinapaq hinaraq, ñawpriqnin 5 watakunapi 125 dolarlla karqa. Mana haykaqpas chayhina kasqantam, 2006 watapaq aswanraq chaninchaynin wiñarirqun. 2007 wata enero killapaq 173 dolarkama wiñarurqa; julio killapaqñataq sapa tonelada trigo wiharirurqa 200 dólar asnikama; diciembre killapaq 339; 2008 wata enero killapaq 406 dolarña karurqa (qawaykuna cotizaciones internacionales del BCR Perú). Soya, sara kawsaykunawanpas chayhinallataq wiharirurqa. Lliw tiqsimuyupim, lechepa qipallanta, runakuna triguta mikupanku, chayhina kaptinmi sapa wata 722 millon toneladas llasayniyuqta triguta iranku (FAO, setiembre 2018). Sapa watam Bolsa de Chicago nisqapi trigo rantikunapaq rimanakunku.

Bolsa de Chicago (CME, ingles simipi qillqa) wasipi sapa sarata rantinku, Estados Unidos, China, Brasil, Argentina, Unión Europea (achkanpi sara wiñachiqkuna) suyukunapi wiñachisqanku sarakunata rantink, rantipakunkuima, aswanqa rantiqtukullachkankumanmi, huklla rantikusqamanta 50 rantikusqaman hinaraq. Kay hatun

mercadokunapim rantiyta munaspankuqa qawaylla qawaykunku, rimaykunallata, ruwanakunallata, yanqaniraq qillqakunallata rantichkanku, rantisqanku muqukunataqa manam tupayllapas tupaykunkuchu. Kayna yachaqkunaqa allin qullqita chaskinku, yanqa rantiykunallawan qullqichakuchkanku (hamuq pachakunapi kawsaykunapaq contratokuna chayhinaña kanqa). Yarqaypas tiqsimuyupi wiñarimuchkan kayna ruwaykunawan, rantiq tukuqkunalla kasqanpi, leykunapa mana qatipasqallanku, kay mecadokunata pipas qawaq kanchu. FAO nisqapi llamkaqkunaqa yachachkankupuni chayhina kasqanta.

Etanol (alcohol etílico – bio-combustible) nisqam tukuyniraq muqukunamanta ruwasqa kanman. Saramanta, caña de azúcar nisqakunamantam aswanraqqa ruwanku. Lliw tiqsimuyumantapas Estados Unidos suyupim aswanraqqa qillu saramanta ruwanku. Hina qipanman Brasil hinallataq Colombia suyukuna caña de azúcar manta ruwanku. Perú suyupipas caña de azucarllamantataqmi ruwanku. Estados Unidos suyupim 357 millon toneladas sarata qispichinku, (1,031 millon toneladasta tiqsimuyuntinpi qispichinku, chaymantam Perú suyupi 1,54 millon toneladasta qispichinku) (qawaykuy: proyecciones del Departamento de Agricultura de Estados Unidos, junio 2017). Estados Unidos suyupi Ley kamachisqanman hinaqa, sapa pachak toneladas saramantam 40 toneladaswan etanol nisqata ruwachinanku carrukunaman huntapachinankupaq, sapa carrumanmi

*Andes warmakuna Huancavelica
regionpi. Perú suyu.
Qaway urqusqa: Felicidar (2015)*

yaykuchkanman etanol 170 kilos saramanta ruwasqa.

Tiqsimuyuntin pim sarata achkanpi mikunku. África utaq América Latina wakcha suyukunapi yarqaywan kaq warmakunam 170 kilos sarallawan watantinpas kawsakunman, chayhina chaninchayllanwanmi carrutapas huntapachina. Kunan pacham yuraq sarataqa pisillataña wiñachichkanku, allpa ruruchi qkunam qillu sarataña tarpupachkanku etanol nisqa aswanraq rantisqa kasqanrayku. Chayhina ruwasqankupim saramant harinapas wicharirqamun, México llaqtapi tortilla ruwanankupas, hinallataq guatemaltecas mikuykunapas wicharirqullantaq. Ichaqa sasachakuyqa chaykamallachuya aypachkanqa. Etanol ruwanapaq qillu sarapa chanin wicharisqanraykum runtupas, wallpapa aychanpas wicharirqullantaq, wallpapa mikunan sara wicharisqanrayku.

Kaynam kachkan, yarqayqa paqarimuchkan llaqta rakinachiykuna kasqanpi, wakcha kaypi hinallataq especulación nisqawan. Llaqta rakinachiykunamantam, yarqay aswanraq hatuhatun llakikuy. 2017 watapim sapa pachak runakunamanta huk runallaman allin chaninchasqa qullqi chayarqa, pichqa chunkamanñataq pisillaña qullqi. Oxfam international, nisqanmanhinaqa “hatun kaq huñunasqa llamkana wasikuna hinallataq aswannraq qapaq atiyniyuq apu runakunapa yanapakuyinmi kananpuni kayna sasachakuykunata tikrachinapaqqa”. Qapaq atiyinintam

kikillankupaq kallpanchachkanku, lobbie nisqakunawanpas gobiernokunawan rimanakuykunata tupachichkanku, chayhinapi kiki llankupaq qullqita mirachispanku pachamamatapas amachankuchu, impuesto nisqatapas estadoman sayachipunkuchu nitaq llamkapakuqninkunamanpas allintaqa pagapunkuchu. Chaymanpas yapakullachkantaq Chicago, Londres, Sidney, huk hatun mercadoknapapas chaninchaynin. Llaqta ukupi awqanakuykuna, hawa suyukunawanpas awqanakuykuna, pachamamapa unqusqan, 2008 watapihina qullqi pisiyasqan, wakcha suyukunaman armakuna rantichkay, kaynakunapas tiqsimuyupi yarqayta mirarichillachkantaq.

Pantapakuyqa kanñachuya, mana kuyapayakuy pachapim kawsachkanchik, kikillanchikpaq imatapas ruwachkanchik, “manaña ruwanaqa kanchu, hinaña kachun nichkaypas, tiqsimuyuqa sapallanmi purín nispakuna” (Laissez faire et laissez passer), qullqillata maskachkanchik, qullqi maskayllapaq tiqsimuyu sunqucharachiwanchik. Ichaqa, kay tiqsimuyuta hukmantaña umaymanananchik, llapallan runakunapaqña qullqita mirarichinanchik, mana wakillanpaqñachu, chayhina kaptillanmi llaqta rakinachchakaykuna tukunqa, wakcha kay tukunqa, yarqaypas.

Yarqaypa ñakarichiynin

Yarqay kaptinqa tukuyniraq ñakarirykunam rikuriramunman, manaña allinllanapaq hinaraq. Iskaynin

*“Rayqayqa,
aswan millay
ruwakuy,
violenta
aswanraq,
desigualdad
nisqamanta
aswan mana
ruwaymi”*

watanman warmakuna manaraq aypachkaptinkuqa desnutrición unquymi wiñayninta takyachinman yuyayninmantapas unquchinman, chayhina kaptinqa hamuq watakunapaq allinñachu kanman llaqtantapas suyuntapas yanapanqachu. Warmakuna qali mana wiñaspanqa, yachaywasipipas yachanqakuchu. Mikunapaq kawsaykuna mana kaptinmi runakunapas campo rural llaqtankumanta urbano llaqtakunaman ripunku mikunata qullqita maskaspanku, África suyukunamanta Europa suyukunaman, Venezuela suyumanta Colombia suyuman, Perú, Chile suyukunamanta Estados Unidos suyumanhina.

Yarqay kaptinmi alintapas umaymananchikchu, yachasqanchikpas yuyayninchiqpi qipanchu, ima hamutaypipas pantachiwanchikman. Chay sasachakuymi allin kawsay tarinapaqpas kallpanchachiwachwanpaschu. Yarqay rayku llaqta rakinachichkayqa mana kuyapayakuymi, yarqaywan kaqkunallatachuya qipanchachinqa, hamuq pachapi warmakunatapas ñakarichinmanmi. Caparrós (2015), periodista hinallataq qillqaq Argentina suyumanta, nisqanman hinaqa “yarqayqa kananchuya runakunapa kawsayninpiqa, chayqa runa kayninchiqtam saqichiwanchik”. Yarqayqa manam qali kawsayllatachu takyachin, nitaq yuyayllanchikmantapaschu unquchiwachwan, hamuq watakunapi ruway munasqanchikkunatapas sayarachinmanmi”.

Caparrós qillqaqpa “El hambre” sutiyuq maytuta ñawinchaykuptiyimi anchata ñakarirqurqani, sunquypas nanaruwarqa, umaymanarachiwanmi, ñuqanchikpaqa mikunakuna kachkan, allin kawsayta tarichwanraq, hamuq pachakunapaq kawsayninchiqta umaymanachwan. ¿Mikusaqchu icha manachu? Chay tapukuy qispimunraq, chayta chuyanchaykachinapaq ñawinchakuychik Martinpa maytunta, chaypim qampas riqsiykunki imaynanpi yarqay rikurisqanta chaymantapas yarqay qulluchinapaq tiqsimuyup imayna llamkasqamanta.

Imaynatam yarqay, desnutrición nisqapas Perú suyupitukuchinamanta

Wakcha kay hinallataq mana allin mikuykuna kasqanpi discriminasqa llaqtakuna kanku, aswanraq yarqaymanta ñakarikuna rural karu llaqtakunapi sapincharqkun, chay karu llaqtakunallapitaqmi Estadopa llamkayninpas yaqa mana rikukunchu, Huancavelica, Apurímac, Huánuco, Cajamarca, Puno, Ayacucho suyukunapa altoandino kaq llaqtankunapi.

Kaytam umaymanananchik, suyunchikmi sasachakuyipi tarikun, yarqayta manaraq llallipanchu. Anemia unquypas mirarillachkan-taq, desnutrición crónica nisqa, wira unquy, obesidad nisqa, hukkunapas. Kay unquykunam

rikuriramun Perú suyupi wakchayay kasqanrayku. Kunan pachapaqmi Perú suyupi kan 2500 millon yarqaywan ñakariq runakuna, 2015 watamantapas 100 waranqa asninraq. MINSA hinallataq Asociación Peruana para el Estudio de la Obesidad wasikunamanta riqsichimusqankuman hinaqa América Latina suyukunamantapas kimsa kaq yupayllanpitaqmi kachkanchik sinchi wira runakuna kasqanrayku. INEI riqsichimusqanman hinañataq, Perú suyupa pachak llaqtayuqninkunamantam 36 runakuna nisyu llasaywan kachkanku, 18 runakunañataq obesidad nisqawanña kanku; Chayhinallataq sapa pachak warmakunamanta, 6 watankumanta 9 watankukama, wira unquywan kanku. Kayñaña llaki kawsaykunata tikrachinapaqmi kay sasachakuykunata tikrana:

a) laqta amachay hinallataq allpa ruruchi ayllukuna amachay. Graziano da Silva Director, FAO wasipa directornin rimarisqanman hinaqa llaqtata amachastin allpara ruruchi qkunatapas yanapana (yachayninkunata wiñachina, qullqiwana yanapana, huk yanapaykunapas), chayhinapi llaqtanku ukupi paykunapas qullqita mirachinankupaq, llaqtamasintin rantipanakuspanku yanapanakupankuima qali kawsayta tarinankupaq, yarqaypas ama kananpaq.

Chaqra llankakuq churinkunawan Perú suyupa norte kaqninpi

Qaway urqusqa: Autoridad Nacional del Agua - ANA

- b) Musuq pachamamata ama-chaspa. Musuq pachamamata unquchisqanchikmi allpa ruruchi-qkunatapas uywa uywa-qkunatapas ñakarichichkan, aswanraqmi ñakariyqa Perú suyupi kachkan, qasarayku, tarpuykunapaq rikurimusqan unquykunarayku, para mana kasqanrayku, fenómeno del niño kasqanrayku. Utqaymanmi kallpanchana allpa ruruchi-qkunapa atiynta, chayhinapi rural karu llaqtakunata amachanapaq, chay llaqtakunapim aswanraqa sapinchasqa yarqaypas wakcha kaypas.
- c) Llamkaykunam kanan mercado nisqakunapi allpa ruruchi-qkunapa kawsayninkunata rantipanapaq, paykunapas allinta yachaspanku kawsay-ninkuta allin chaninchasqata rantikunankupaq, kawsayku-napa chaninchaynin sapa kutilla ama wicharichkananpaq nitaq asyarimuchkananpaqpas.
- d) Allin mikuymanta, qaliyachikuq mikunamantawan yachachina. Centro Nacional de Alimentación y Nutrición (CENAN) wasimanta pacham yachachimunku FAO wasipa yanapakuyninwan. Kay yachachiykunatam mastarichina, aswanraq yarqay hinallataq wakcha kasqan llaqtakunapi. Kay yachachiykunapim tinkunakamunanku salud, educación, agricultura, warmikuna yanapaq, producción hinallataq desarrollo social ministeriokunapas).

- e) Qullqita llamkachina rural karu llaqtakunapi investigación nisqata, allpa ruruchiytapas ñawparichinapaq. Tecnológico llamkaykunata, tarpuykunatapas uywakunatapas puquyachinapaq, hukkunatapas. Chayhina llamkaykunam yanapakunkuman tarpuykunata uywakunatawan mirarichiypi.
- f) Marco institucional hinallataq jurídico llamkaykunata allinllapachina, qaliyachikuy mikunakunamanta Willakuykuna kallpanchachina, programa social nisqakunapas ruwayninkunapi maskananku yarqay tukuchiyta.

Rimarisqanchismanta tukuykunapaq:

- 2017 watapi, wakchayaypi runakuna yaparqunkun 6,9 millonkama, 375 waranqa runakuna yaparqunkun, Perú suyupi qullqirayku wakchayay mirarirqun 21,7% nisqapi (2017: 20,8%).
- Wakchayay kananpaq llamkapakuqkunaman pisilla qullqi chaninchachisqankupas yaparqun: 2016 watapi 5,0% karqaku, 2017 watapiñataq 5,2%. Manam wakcha kayllachu yaparqun, wakcha kaymanta llusqinapaq atiyapas kallpancharukullantaq.
- Wakchayay sapincharquskunapim yarqaypas yaparukullantaq, 2017 watapi 2,5 millon runakunakama, ñawpariqnin watamanta 100 waranqa runakuna mirarirqun, yarqay qulluchinapaq puririchisqa llamkaykuna sasachakuykunata tikrachinraqchu.
- América Latina suyukunamantam Perú suyu kimsa kaq yupayninpi kachkan obesidad wira unquy kasqanrayku, kaynam MINSA hinallataq Asociación Peruana para el Estudio de la Obesidad wasimantapacha riqsichimusqankumanhina. 36% runakunam, 15 watankumanta hanayninman kaqkuna sinchi llasaywan unquchkanku, 18% nisqañataq obesidad nisqawan.
- ALC suyukunapim sapa punchaw 348 waranqa toneldas kawsaykunata yanqachakun. Política pública llamkaykunatam estadopi kallpanchana, público hinallataq privado llamkaykunapi: qatipaykunata, llaqta ñawparichiyta, llaqta usuypi amaña kananpaq hamutaykunata, yanqachanapaqña kaq kawsaykunata sayahipuspa wakcha ayllukunaman chayanapaq, llaqtayukunapas kamakamallata kawsayta rantikunankupaq. Kallpanchakuna kawsaykuna qulluchi q empresakunata sancionanapaq, hinaspa riqsikuyta chayaychinapaq yarqaywaniyuq runamasin yanapaq empresakunaman. ALC suyukunamanta Perú suyupi achka wasikuna tinkunakuchkanku qali mikuyta llaqtayukunaman yachachinapaq.
- Perú suyupi Plan Nacional de Seguridad Alimentaria y Nutricional 2015-2021 hinasapas estadao programa social nisqakuna: Qali Warma, Juntos, HakuWiñay, musuq llamkaykunapas SERVIAGRO hina, kunankam aypachikunkuraqchu. Plan sutiwan riqsisqa llamkaykunapam imayna llamkasqunkupas qatisqa kananku.

May urqusqanchismanta maskanapaq:

- Alarco, G., Castillo, C., y Leiva, F. (2019) "Riqueza y desigualdad en el Perú, visión panorámica", Oxfam América, Lima.
- Banco Mundial (2018). World Development Indicators. Recuperado de <http://databank.bancomundial.org/data/reports.aspx?source=2&country=PER>.
- Caparros, M. (2015). El hambre. Madrid: Ed. Anagrama.
- CEPAL (2019), Panorama Social de América Latina. Santiago de Chile: Ed. CEPAL.
- Cordera, R., Ramírez, P., y Ziccardi, A. (coord.) (2008). Pobreza, Desigualdad y Exclusión Social en la ciudad del siglo XXI. México D.F: Ed. Siglo XXI.
- Cruz-Saco, M.; Seminario, B. y Campos, C. (2017). Desigualdad (re)considerada. Journal of Economics, Finance and International Business, 1, 15-52.
- Durand, F. (2017). Juegos de Poder. Política tributaria y lobby en el Perú, 2011-2017. Lima, Perú: Oxfam América.
- Declaración Universal de Derechos Humanos (2004) en Fernando Ferrer y Miguel Carbonell (eds), Compendio de Derechos Humanos, México, Comisión Nacional de Derechos Humanos.
- FAO (2018). El Estado de la Seguridad Alimentaria y la Nutrición en el Mundo. Fomentando la resiliencia climática en aras de la seguridad alimentaria y la nutrición. Roma: s/ed.
- FAO y OPS. (2017), "Panorama de la seguridad alimentaria y nutricional en América Latina y el Caribe". Santiago de Chile: s/ed.
- FAO, OPS, WFP y UNICEF (2018). Panorama de la Seguridad Alimentaria y Nutricional en América Latina y el Caribe, Santiago de Chile: s. ed.
- Herrera, J. (2018). Pobreza y desigualdad económica en el Perú durante el boom de crecimiento: 2004 – 2014. Recuperado de <https://journals.openedition.org/poldev/2518?lang=es>.
- INEI (2017). Encuesta Nacional de Hogares (ENAHOG). Lima, Perú: s. ed.
- INEI (2017). Informe Técnico: Evolución de la Pobreza Monetaria 2007-2017. Lima.
- IFPRI (2018). Índice Global del Hambre, 2018. Washington D.C.
- MINSA (Ministerio de Salud), Plan Nacional para la reducción y control de la anemia Materno Infantil y la Desnutrición Crónica Infantil en el Perú: 2017-2021, Documento Técnico, 2017, Lima.
- MINAGRI (2015). Plan Nacional de Seguridad Alimentaria y Nutricional 2015 -2021. Lima.
- Lustig, N. (2015). Desigualdad y redistribución fiscal en países de ingreso medio: Brasil, Chile, Colombia, Indonesia, México, Perú y Sudáfrica. Documento de trabajo 31. Universidad de Tulane.
- Mendoza, W., Leyva, J. & Flor, J. L. (2011). La distribución del ingreso en el Perú. Desigualdad distributiva en el Perú. 1, 57 -111.
- Narváez, A. (2018). ¿Es el PBI un buen indicador de desarrollo? Recuperado de <http://alejandronarvaez.com/web/index.php/publicaciones/118-es-el-pbi-un-buen-indicador-de-desarrollo>
- Narváez, A. (2018). Exclusión social, pobreza y hambre. Lima, Perú: OtraMirada.
- Oxfam (2019). Brechas Latentes: Índice de Avance contra la desigualdad en el Perú 2017–2018. Recuperado de: https://cng-cdn.oxfam.org/peru.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/Brechas-Latentes-Indice-2017-2018.pdf (consulta14/3/2019)
- Yamada, G., Castro, J. y Oviedo, N. (2016). Revisitando el coeficiente de Gini en el Perú: El rol de las políticas públicas en la evolución de la desigualdad. Lima: CIUP.

Qillqa

Seguridad alimentaria y nutricional nisqa allin ruway qawayninpi

*Qillqasqa: Delsy Carhuamaca, Diana
Gómez hinallataq Shorina Salinas
ruwayninpi*

Seguridad ciudadana ima ninanata kay watakunapiqa tukuy niraq taqyay rimachiytan ruwarirpakun. Romapi kay conferencia de alimentación raymi-chakusqanmantan hinallataq chunka qanchisniyuq watakunapi tukuy niraq imaninanta llusqirpamuchinku, tukuy niraq sasachakuykunatapas uyapayaraku, kaymi mikuykunapi sasachakuyta qawarichin.

Cumbre Mundialpi imayna mikunamanta ima nisqanta uqarisqankuta kay 1996 watapi ninku seguridad alimentaria nisqa ruwakun llapallan runakuna sapa punchawpas kaqllapi kawsakuykunata hinaspapas qullqin aypaqtin allin kawsaykuna mikunapaq rayqayninta untachiqtin kay

kawsay mikunakuna allin akllasqa paykunarayku kaptin allin qali kawsakunankupaq.

Kay rimakuyqa agraria, pecuaria hinallataq pesquera ukupi ruwakusqanta alimentos básicos nisqa runapa ayparinanpaq hina kanan; alimento rantikunankupaqa kaqllataq runakunapa qullqi chaskikusqanta, hatun llaqtakunapi rurales kaq mercados ruwakuynin, hayka llaqtarunakunan chaykunata qawarinanku; imapin chay alimentkunata ruwanku, may kasqanpi mana kasqanpi yakuqa kananpunin; alimentos kaqkunapa ayka qullqipa qmi hinallataq may sasachakuypi churakun kaykunapa qullqichanin astwan wichariqtin,

Cañete chaqra llankakuq campupi llankaspa
Qaway urqusqa: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

mayninpiqa mana allin climáticos paray punchawkuna karpaqtin, tuku- napaqtaq, seguridad alimentaria nisqa institucionalidadman aypananpaq, kayqa sapankama regionkunapi imaynan políticas ruwayninkuna qati- pasqankuman hina aswan allin kay rimasqanchismanta kanqa, chay- manta allin estado de salud, nutrición ruwakuyinkuna kapunan.

May ruwakusqanman hinapas, mana- raqmi kaqlanpichu kay seguridad alimentaria nisqan qatipan llapallan waqcha mana kayniyuqkunapaq. Desnutrición mana allin salud chas- kisqanku, saneamientos básicos, warmikunapa ruwaynin mana allin qawasqa, globalización utqay ruway- nin, agrícolas allpakuna taqlayachiy kay sasa ruwaypi sasachachkanku. Rayqayqa kay achka kawsaykunapa chawpinpi kunanpunin lliw tiksimumyupi sasachakuyraq kachkan.

FAO junio killapi 2002 watapi kay Cumbre Mundial sobre Alimentación minkarikusqanqa dirigentes nacionales runakunatan kallpachachiyta maskara utqayman kay inseguridad alimentaria nisqanta pisiyachinankupaq.

Inseguridad alimentaria nisqaqa umancharinkun aswan pisi suchu- chiy ima kawsaykunaman aypayta, haykatan aypanku mikunankupaq kay sasachakuy ambientales sociales nisqanmanta, utaq pisiyasqa kutuchi- ykunaman (Seguridad Alimentaria Nutricional, 2011).

Seguridad alimentaria investiga- ción ruwakuykuna ancha allinmi

qawarinanpaq imaynatan ruwaku- chkan, puririchkan sapa programa ruwarikusqan. Kay ruway allinwan ruwakunanpaq huñunakunchis organizaciones utaq instituciones kaqkunawan llankarinapaq (esta- dupa institucionkunawan pikunan kay ruwaypi llankanku, univerisdades, organizaciones mana estadun kaqku- nawanpas) allin yachasqankuwan yanapanakunapaq. Kaymi investigadores runakunata yuyay- manasqankuta hukwan qawarichin, pisi karisqanwan ruwayninkunata astawan qatipanankupaq.

Seguridad alimentaria nisqa pro- gramapiqa achkaraqmi yachana kachkan, astawanraq kay modelos de gerencia musuq ruway tinkusqaku- nawan, clientes runakunawan musuq tinkunakuykuna, aswan hatun llaqtaku- namanta uchuy llaqtakunapi ruway, lliw runakuna allin ruwaykuna, huñunaku- ypi aswan allin ruwaykuna sapankama runapis aswan allin ruwayninpas.

Tiksimuyupi kaynin

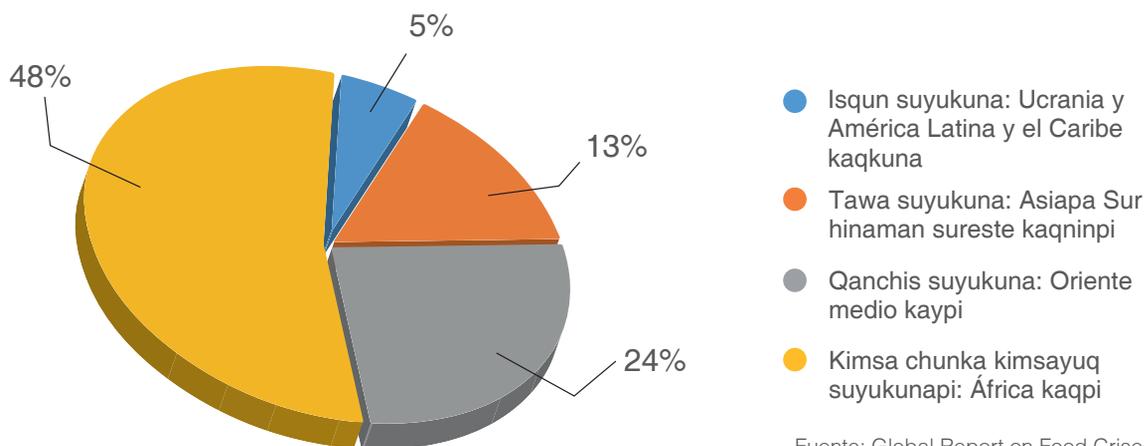
Crisis alimentaria 2019 (GRFC 2019), lliwpi willakamusqanman hinaqa, tik- simuyupi tarinchis kay inseguridad alimentaria nisqan yaqa kуска partin lliw runakunamanta Africakapi tari- kunku, yaqa 65 hunukuna achaka utqayman hampikunankupaq ruwayku- nankupaq runakuna kachkanku. África orientalmi achka runakuna kay inse- guridad alimentaria aguda nisqanwan kachkan, 28,6 hunukuna, qatiqnin África meridional 23,3 hunukunawan, África occidental hinallataq Sahel 11,2 hunukuna yupaywan.

*“Rayqayqa
kay achka
kawsaykunapa
chawpinpi
kunanpunin
lliw
tiksimuyupi
sasachakuyraq
kachkan”*

Yaqa kuska partin 113 hunukunamanta inseguridad alimentaria aguada nisqawan runakuna tarikunku 33 africanos suyukunapi. pachaqmanta 24 % lliw tiksimumyuma GRFC 2019 riqsichimusqanman hina, yupasqa runakuna kachkan 27,4 hunukuna Oriente Medio qanchis suyukunamanta. Pachaqmanta 13 % qawarichisqa tawa sur suyukunamanta, sureste de Asia kayninqa (Myanmar, Afganistán, Bangladesh

hinallatq Pakistán). Pachaqmanata 5 % yupaytaq ucraniapi kachkan yaqa 1,1 hunukuna, América latina hinallataq el Caribe yaqa 4,2 hunukuna kay inseguridad alimentaria nisqan runakunawan utqayman ruwaykuna chaskinankupaq (pusaq suyukuna: Haití 2,3 hunukunawan, El Salvador, Guatemala, Honduras hinaman Nicaragua 1,6 hunukunawan, suyuchakuqkuna venezolanos kay Colombia, Ecuador hinallataq Perú 0,4 hunukunawan).

Lliw tiksimumyupi suyukuna kay inseguridad alimentaria aguda nisqanwan

ONU ukupi willakamusqanman hinaqa, inseguridad alimentaria nisqan kay 2014 matawantaqa 2017 wataman astawan wiñarun, América Septentrional hinallataq Europa kaqkunapiqa manan.

willakuynimi riqsichin África, América Latina hinallataq Asia inseguridad alimentaria nisqan astwan muchuchin; paykunamanta aswanraqmi warmikuna sasapi tarikunku.

FAO modulumentan hapin kaypi inseguridad alimentaria nisqa lliw ruwaykunamanta (FIES) maypin pusaq tapukuykuna allin akllasqa kachkan, inseguridad alimentaria mana allin kayninta yupanapaq. Yaqa pachaq tawa chunka suyukunamanta yupay

Inseguridad alimentaria grave nisqa qatipayninqa, FIES llankaqkuna 2017 watapi riqsiykachimun, kay inseguridad alimentaria grave nisqanman pachaqmanta 10% lliw tiksimumyuma sasachakuypi karqaku (qanchis pachaq qanchis chunkayuq hunukuna runakuna)

Tiksimuyupi inseguridad alimentaria nisqa qatipaynin

INDICADOR	ESTADO EN LOS CONTINENTES								
	MUNDO		ÁFRICA	ASIA	AMÉRICA LATINA Y EL CARIBE	AMÉRICA DEL SUR	OCEANÍA	AMÉRICA SEPTENTRIONAL	EUROPA
	2004-2006	2016-2018	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2018
Prevalencia de subalimentación	14.4%	10.7%	19.9%	11.3%	6.5%	5.5% (Perú: 9.7%)	6.2%	<2.5%	<2.5%
Prevalencia de inseguridad alimentaria grave	N.D.	8.7%	21.5%	7.8%	N.D.	8.2%	N.D.	1.0%	1.0%

Urqurisqanchismanta: kikiy ruwasqa. Seguridad alimentaria, nutrición nisqa imayna kasqan yupayninkuna lliw tiksimuyupi (2018).

Ancha sasa muchuykuna alimentaria nisqa 2018 watapi pusaq suyukunawanmi riqsichisqa karqa. May inseguridad alimentaria nisqa ruwakusqa hinaqa, Yemen suyun pachaqmanta 0.2 % llaqtarunakunan pichqa fase ruwakuyipi tarikun (ancha sasa), pachaqmanta 17% llaqtarunankunañataq tawa fasepi (emergenciapi). Afganistán, Siria hinallataq Sudan suyukunaqa pachaqmanta 34 %manta 42 % llaqtarunankuna tawa fase (emergenciapi).

Kayqa ninanmi, Yemen suyupin aswan sasa inseguridad alimentaria kapuchkan, alimentaria sasachakuykuna 2019 (GRFC 2019) lliw tiksimuyumanta willakamusqa hina, yemen suyuqa iskay hunukuna warmachakunan pichqa wata sullkakuna aguda mal nutricionwan kanku, pachaqmanta 15 % warmachakunan suqta killamanta -23 killachayuqkama allin mikuyta chaskirqaku allinwan wiñakunankupaq, pachaqmanta 41 % wasi ayllukuna mana chuya yakuman aypankuchu, pachaqmanta 10 % suqta killachamanta sullkachakuna ñuñu chunqanmantan kawsakunku, pachaqmanta 47 % warmachakuna wiñayninpi ancha sasayuq kanku.

Pusaq chunka pichqayuq waranqa warmachakuna mana allin mikuyamanta wañurunku. 2017 watapiñataq cólera unquy huk huno runakunata sasachaykun, kaymantañataq iskay waranqa wañurunku, ancha hatun utqay epidemia karun, acantarillado yaraqakuna wakllichisqankun aswan utqayta puririrpachin unquyta, ataques bélicos ruwakusqanrayku (BBC News Mundo, 2018).

Tiksimuyupi mana allin nutrición qawachiqkuna

Objetivos de desarrollo sostenible (ODS) ruwasqankuman hina Asamblea Mundial de la Salud aypay munasqanwan, hamuq rimakuyipi malnutrición qawachisqanta ruwarukun: pichqa wata sullka warmachakunapa sasa wiñariyninta, anemia unquy wawayuq atiq warmikunapi, pichqa wata sullka warmakuna wirasapa kaynin, suqta killa sullka wawakunapi mamanpa ñuñun upyay, pichqa wata sullka nishu ñañuchakuy warmakunapi hinallataq paya machukunapi wirasapakayninkunatapas.

África hinallataq Asiankunata. Llakipaq hinan sapa kimsa warmi warmayuq

“Machu payakunapi wirayayqa astawanraq wiñachkan sapa wata”

atiq kaqkunamanta huk anemia unquywan, 2012 wata 2016 wata-manqa kay unquyqa astwan wiñarun, pachaqmanta 30.3 % yupaymanta, 32.8 % kama. warmakuna pichqa wata sullkakuna nishu ñañuyayninqa asiapiqa aswan riqsikusun chayman Africa qatin. Machu payakunapi

wirayayqa astawanraq wiñachkan sapa wata, 2012 watapi pachaqmanta 9.2 % yupay, 2016 wataman pachaqmanta 13.2 % yupay karun. Europa, América Septentrional, Oceanía, América del Sur y América Latina hinallataq el Caribepin machu payakunapi aswan wirayakuy tarikun.

Continentekunamanta inseguridad alimentaria qaway willarikuynin

ESTADO EN LOS CONTINENTES									
N°	INDICADOR	MUNDO	ÁFRICA	ASIA	AMÉRICA LATINA Y EL CARIBE	AMÉRICA DEL SUR	OCEANÍA	AMÉRICA SEPTENTRIONAL	EUROPA
		2012	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2018
1	Retraso en el crecimiento en niños menores a 5 años	24.9%	21.9%	30.0%	22.7%	9.0%	7.1% (Perú: 12.9%)	N.D.	N.D.
2	Anemia en mujeres en edad reproductiva	30.3%	32.8% (2016)	37.7% (2016)	36.6% (2016)	22.0% (2016)	23.9% (2016)	16.5% (2016)	17.8% (2016)
3	Sobrepeso en niños menores de 5 años	5.4%	5.6%	4.9%	5.2%	7.5%	7.8%	N.D.	N.D.
4	Lactancia materna en menores de 6 meses	36.9%	40.7%	43.7%	41.2%	N.D.	N.D.	N.D.	N.D.
5	Emaciación en niños menores a 5 años	N.D.	7.5%	7.1%	9.4%	1.3%	1.3%	N.D.	N.D.
6	Obesidad en adultos	9.2%	13.2% (2016)	11.8% (2016)	7.3% (2016)	24.1% (2016)	23.0% (2016)	28.9% (2016)	29.0% (2016)

Fuente: Elaboración propia. Datos del estado de la seguridad alimentaria y nutrición en el mundo (2018)

Tiksimuyupi kan kimsa riqsisqa factores kay inseguridad alimentaria nisqamanta: cambio climático nisqa ruwayninkuna, suyukuna ukupi hinllataq suyu pura llallinakuykuna, políticas económicas nisqa manchachiyinkuna. Yachasqan 2011 hinallataq 2016 watapi, cambios climáticos nisqa sasachakuyupi pisi utaq chikan qullqichaniyuq suyukuna pachaqmanta 96 % yupaypi wiñarunku, climáticos ruwaykunaqa qati qati kallpasapan wiñarirpakun, kay wiñarisqanmi qawarikun pachaqmanta 18 % yupaymanta

36 %kama lliw suyukuna kimsa utaq tawa kuti kay sinchi sasa climáticos ruwaywan karunku, kay qipa iskay chunka watakunapi; qanchis chunka tawayuq hunukuna inseguridad alimentaria aguda (IAA) runakunamanta, iskay chunka hukniyuq suyukunan kay conflictos ruwaywan sasacharukunku, cambios climáticos ruwaywan iskay chunka isqunniyuq hunukuna runakunan kay IAA sasachasqa karunku, shocks económicos ruwaymanta pachaq hunukuna kay IAA sasachasqa karunku.

Imatataq kunapuni ruwakuchkan

Lliw tarisqanchiswan, munay aypayninchis “tukuy malnutrición ruwakuykunata tukuchiya” 2030 watapaq, 2012 watamanta Asamblea Mundial de la Salud nisqa suqta ruway aypaykunatan lliw

tiksimuyupaq rimayninta tupaykachinku, mamalla ñuñuqkunapaq hinallataq uchuy warmachakunapaq 2025 wataman aswan allinchanankupaq. 2015 watapi objetivos de desarrollo sostenible (ODS) nisqa lliw tiksimuyu ruwayta ruwarunku 2030 wataman nutrición nisqata aswan allinta allichanankupaq.

Mundiales aypaykuna nutrición allinchanapaq kay 2025 hinallataq 2030 watapaq

	2025 wataman aypaykuna	2030 wataman aypaykuna
Mana wiñay atiqkuna	pachaqmanta 40% pichqa wata sullka warmakuna mana wiñay atiqkunapi pisiyachiya..	pachaqmanta 50% pichqa wata sulka warmakunapi mana wiñay atiqkunapi pisiyachiya.
Anemia unquy	pachaqmanta 50% anemia unquypi reproductiva warmikuna tarikuqkunapi pisiyachiya.	pachaqmanta 50% anemia unquypi reproductiva warmikuna tarikuqkunapi pisiyachiya.
Paqarispa sanpayay	Pachaqmanta 30% pisi llasaywan paqariqkunata pisiyachiya.	Pachaqmanta 30% pisi llasaywan paqariqkunata pisiyachiya.
Warmakunapi sobre peso nisqa	Warmakuna sobre peso nisqa mana wiñananta aypayta	Sobre peso nisqa warmakunapi kaqlanpi pachaqmanta 3% urayninpi kachiya.
Lactancia materna nisqa	Lactancia materna suqta killa kawsakusqanmanta pachaqmanta 50% astawan yupay wiñachiya.	Lactancia materna suqta killa kawsakusqanmanta pachaqmanta 70% astawan yupay wiñachiya.
Nishu ñañuyay	Nishu ñañuyay warmakunapi pachaqmanta 5% yupaypa uranpi pisiyachiya	Nishu ñañuyay warmakunapi pachaqmanta 3% yupaypa uranpi pisiyachiya

Urqurisqanchismanta: OMS y UNICEF. 2018. *The extension of the 2025 Maternal, Infant and Young Child nutrition targets to 2030*. Documento de debate.

Kunan watakunaqa, tiksimuyu llankaynin ruwarisqanku kay sasachakuy malnutriciónrayku astawanmi wiñachkan acha nacionkunata churaykuspa, Decenio de la Naciones Unidas de Acción sobre la Nutrición 2016-2025 riqsisqa kaq huñunasqa llankaymi allinwan watakunapi llankanapaq hinallataq kamaykachinankupaq, allin atipaq ruwaykunata riqsiyachinanpaq hinaman políticas ruwaykunata kallpachananpaq malnutricionta chinkachinanpaq.

Chaynallataq Movimiento para el Fomento de la Nutrición kachkan yaqa suqta chunka suyukunawan huñusqa, nutrición ruwaykunapi yanaparin hinallataq kallpa llankayta churanku malnutriciónta chinkachinankupaq. Decenio sobre la Nutrición

raymichakuypi ñawparin informe kasqanman hinaqa kunanpuni riqsikun 183 suyukunapin kikin suyupa políticaswan kanku kayqa ninanmi nutriciónmanta imayna ruwaykuna aypayninkuna kapunña, chaykunamanta 105 setores sanitarios nisqawan nutriciónmanta kanku; qanchis chunka suyukunan kay seguridad alimentaria hinallataq nutrición kay políticas, programankunapa ukunman qullqita churarunku, pichqa chunka qanchisniyuq suyukunapin inseguridad alimentariarayku llankaykunata manaña kananpaq llankayta qallarirpanku, iskay chunka pusaqniyuq suyukunapi sasachakuy hinallatas climáticas ruwakuykunata achata pisiyachinankupaq socioeconómicas ruwaykunatan qallarirpanku. Ichaqa achkaraqmi ruwana kachkan.

“2015 watapi objetivos de desarrollo sostenible (ODS) nisqa lliw tiksimuyu ruwayta ruwarunku 2030 wataman nutrición nisqata aswan allinta allichanankupaq”

Enfoque ético nisqa

Seguridad alimentaria nisqaqa yaykuchin ruwayninta, ruway munayta, allin ruway mana sasayachispa, kaqpi kayninta e institucionalidad nisqantapas. Mikuyqa derechon riqsisqa kay Declaración Universal de los Derechos Humanos ukupi 1948 watamanta. Llullakuycha kanman, rayqaymanta rimay mana kawsay mikuy kasqanmataqa, runaqa social rimaymi kaqtan umanchanchis, balanzapi churasun, cambios climáticos agrícola ruwaykuna ima kaq factoresrayku sasa ruwakusqanta kay modelos, políticas económicas hinaman conflictos bélicos ruwaykunawan. ¿ mayqin ruwaytaq astawan kunan watakuna llasan sasachakuyinpi? Sichus rimasun: cambio climático nisqamanta qawarisunchis tukuy niraq nacionkunamata kamachikuqkuna chay sasachakuyi kanku, paray killakuta, chakiy killakunata, urbanización harkayta, riqsunku chayrayku sapa wata kay sasachakuq runakuna cambios climáticos nisqamanta kanku, wasi urmaykuna, runa wañuqkuna, tukuy kawsaymanta; kay chiqap políticas amachakuy ruwanataqa, mana tukuna yanapayta ruwanku maypin qullqi churasqankupas mana nisqankuman hinachu. Chaynaqa allin ruwayqa kanman maypin lliw suyukuna musuqmanta políticas imayna llankayninkuna ruwaqtinku kay cambios climáticos ruwakuyta uyapayanakupaq ñataq uchuy, taqsa hatun wata mastarikusqanpi. Chayraykun factores transversales nisqata churananku maykunan kawsakuykunapi kachkan hinallataq sistema alimentario ukupi: sasachakuy climático qayllasta qawarinanku, allin llankaykuna hatun yachayniyuq riqsiyiyuq técnicos ruwakuyi hinallataq allin yachaq kamachikuqkuna, llapallanpan llankanapaq, llaqtarunapa allinninpaq, qawarispasapi runa kaqkunata, financiación ruwakuykuna allinwan may qullqi churasqanta allinta aypananpaq. Chaynallataq instrumentos kaqkunawan kay ruwaykunapi: sasachakuyi kaqkunata pisiyachispa, protección social ima sasakasqanpapas, amachakunankupaq financiación ruway, yarqa ruway qatipayninkunata, ima kaptinpas utqayman willarikuyta, gobernanza kallpachakuy (Lara Cortés, 2001).

Rayqayqa yachay sasachakuyi may runa paqarisqanmanta kaywan sasachakurqa (Keys A. 1950), kay historia puririsqanpiqa yaqa tawa pachaqa rayqachikuykunawan riqsikun, huk niraq kachkan kunan watakuna imaynatan hinallataq imaraykun riqurichkan, kaytaqa aswan allinta rimarinkun imayna runa ruwasqanpi

hinallataq kikin imaynatan waqllichisqanpi. Chayrayku utqayman ñawpariqtaqa éticos sasachakuykunata churana yarqayta atipananaq, kikin FAO nirun “ ética mikunapaq hinallataq agriculturapaq” aswan ñawpaqta ruwanapaq.

Económicos, políticos hinaman religiosos llallinakuykuna tikrakun kawsayninchis, wasikuna, wakllichiypi, hatun llaqtakunan astakuy, qullqi chanin muchuchiya, sistema de salud nisqa urmachin, hanpikuq unquyta mirachispa, nutricional sasachakuy hina ruwaykunata. Llallinakuykunaqa guerrapin tukunman wakin suyukunapi hina, chiqap kaymi ancha sasachakuyi tarikun, historian riqsichiwanichis llallinakuykunapa aypayninqa económicos munaymi, maypin religiosomanta pachakunku, pseudo éticos rimaykuna, huk yanqa rimaykunapas. Económicos munasqankun mana yanapanchu llallinakuy tukunanpaq, astawan sasa ruwankun wakin suyukuna munayninta aypayta munaspa llallinakuyman huñuykukun , astawan llallinakuykunata sasachaspa. Historia puririsqanman hinaqa lesa humanidad ruwakuykunatan qawaranchis chaynallataq rayqayta, donación mikunakunata usuchispa, mikunakunata qitichaspa, bélicos ruwaykunawan, mana riqsiy munankupaschu kay derechos humanos amachaq hina sutichakuqkuna.

Lliw tiksimumyuma imawan hinallataq imaynatan allin kaq mana unquchikuq mikunata hamutarispaqa. Kunanqa kachakan ancha manchakuy mana kaqllanpi ruwakuq sistema kawsay tarpuyamanta qali kayta unquchin, planeta tiyakusqanchistas sasapi churan biotécnica allin ruwayta mana qatipaspa. Kayqa ninanmi ancha tóxicos kawsaykunatan tarpuchkanku, mana chiqapwanchu chay kawsay tarpuykunamanta willakunkunchu runa mikunanpaq, imaynan sapankama kanku (azúcares, grasas trans, grasas saturadas, colorantes prohibidos, conservantes cancerígenos, concentraciones elevadas de sal, ingredientes alergénicos, ingredientes genéticamente modificados), ruwayninpiñataq (calidad sanitaria, tiempo de vida, conservación, transporte, contaminación química, biológica o física). Kaykunawan astawan kallpachanku chay mana ruwakuq legalidad ukunpi maypin alimentación saludable mañakusqanman hina, mayninpiqa wakin empresakunapaq munasqanman hina ruwasqa kachkan.

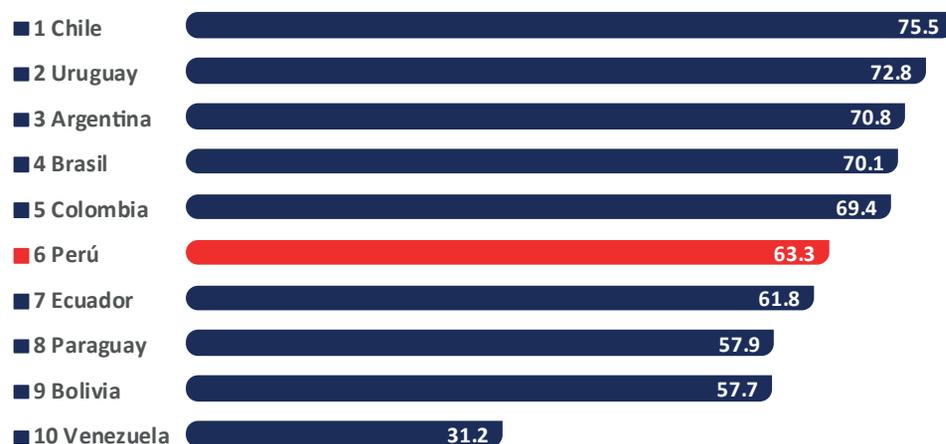
Perú suyupi imayna tarikusan

Global Food Security Index (GFSI) análisis willakamusqa hinaqa 2019 watapi The Economist ruwarisqanman hinaqa , Perú suyupa 58 taqipin tarikun yaqa 113 suyukunamanta seguridad alimentariapi lliw tiksimumyu yupayninpi, regional kayninpiñataqa isqun taqipi kachkan kay chuka pusaqniyuq suyukunamanta kay América central hinallataq sur kayninmanta.

Global Food Security Index qatipan astawan chikanwan sasayupqi tarikuq

suyukunata kay inseguridad alimentaria nisqapi yaqa iskay chunka pusaqniyuq indicadores nisqawan, kimsa dimensiones medisqa: Asequibilidad, disponibilidad, y calidad y seguridad ruwaykunawan; chusaq hinallataq pachaq yupaywan qawarinku chaykunata. Kay kimsa categoríasmanta, Perú suyupa tarikun suqta chunka hukniyuq taqi ruwayninpi, calidad, seguridad de alimentos pichqa chunka pusaqniyuq taqipi tarikun; allin aypayninpiqa disponibilidad nisqapi 57 taqipi; ichaqa, Perú suyupa mana allin ruwayninpa gasto público pisillata investigacionpi hinallataq agrícola ruwaykunapi churan.

Ranking regional de Seguridad Alimentaria 2019

Fuente: Global Food Security Index 2019. The Economist.

Allinmi kay riqsiyuq pobreza nisqa paywan unquykunata, desnutrición hinaman inseguridad alimentariata apamun. Perú suyupiq 2014 watapi hinallataq 2016 watapi 2,5 hunukuna runakuna rayqaymanta sasachakunku, astawan wiñarispay yaqa pachaq waranqa runakunapi ñawpaq (2013/2015) watakunamantaqa. Desnutrición crónica qawarispachisqa 2009

watamanta 2017 watamanqa pisiyarunmi may Sistema de Información del Estado Nutricional nisqanman hinaqa; ichaqa Organización Mundial de Salud (OMS) willariyta ruwan chunka pichqayuq direcciones regionales de salud nisqapi, moderada desnutriciontan karisqatam ninku, Huancavelica regionlla nivel gravepi qawarichikun pachaqmanta 30% astawanraqmi desnutrido

Warma kaqkuna kay programa Qali Warma del Ministerio de Desarrollo e Inclusión Social - MIDIS.

Futuq: MIDIS.

*Fruta rantichikuy Minka mercado
uku Callaopi.
Futuq: JNF / Universidad Le Cordon Bleu*

warmankuna kanku. Arequipañataq 6,6 % anemia crónica unquywan warmakuna kanku lliw regionpi 2016 watakam, kay yupaykunan qawarichiwanchis achkaraqmi ruwana kachakan.

Organizaciones estadísticas ruwayninkuta maskaspaqa kachkan Instituto Nacional de Estadísticas e Informática (INEI) hinallataq OMS huk indicadorkunatan tarinchis kay seguridad alimentaria huk factores sasachachisqanta, llakikunapaq hinan qawarikun wakin regionkunapi pisiyarun desnutrición, wakin regionkunapiqa mana mikuna kawsaykuna kanchu, wirayaypas kaqta qatipachkan chayman alimentos rantikuypas acha qullqillapaña, climatológicos utaq políticas económicas kawsanrayku maypin llaqtarunakunata sasapi churan malnutricionman apaspa mayninpiqa anemia utaq desnutrición crónica nisqaman yaykunku.

Alimentos mikunaman aypananpaqa ñatan suyu ukupi, llaqtakunapi, regional kaqkunapi ancha sasa ruwayniqa kachkan chikallanta tarpuqtinku mana aypanchu lliwpaq kayllamanta tinkukun estadupa pisi yanapaynin agricultura ruwaypi, chaymi chaqrakunapas saqisqa kachkan campesinos mana munaq allpapim tarikunku, qawarinapaq, Huancavelicapi pachaqmanta 70 % runakuna agricultura chaynallataq ganados uywakunawan llankanku mana tecnológicos instrumentos kanchu hinallataq mana

pipas agricultura ruway tecnologiapi yachaqkuna kanchu, chaymi chikallanta tarpunku hinallataq qullqintapas chaskikunku chaykunapa kawsanpi mana ima kay créditos ni financiamiento nisqanman yaykuyta atinkuchu.

Alimentos rantikunankupaqa huk nin kaq factores nisqan tarikusqaqa qullqi chaskikusqankun, kaqllanpi-taq alimentos precio chaninkuna, ancha sasa chayana llaqtakunapi manan tunpata mikurinapaqpas aypayta atinkuchu, per capita Perú suyupiqa sapa kutipas hukniraqmi, Moquegua, Lima regionkunapiqa per capita yaykurisqanqa aswan achkan, Huancavelica, Apurímac y Huánuco, regionkunapi-taq per capita yaykurisqanqa aswan pisilla

Salud hinallataq yachachikuy allinwan alimentos nisqata qispichin yachasqanchis hina allinta yachaykunanchisqa allin mikusqanchiswan tinkunakun chaymi chay iskaynin acha factoreskuna kanku yanaparispa pisi yachakuyta yachay wasikunapi, agresividad y la ansiedad nisqantapas chaynallataq llaqtata amachan mana ima unquykunamanta unqunankupaq.

Hukninpiñataq, alimentos rantikuyqa mamapacha ruwayninmanmi

*“Perú suyupa
mana allin
ruwayninqa gasto
público pisillata
investigacionpi
hinallataq agrícola
ruwaykunapi
churan”*

tikrakun wayku, pacha kununuy, kallpasapa parakuna, wayu wiñaykunaman utaq antrópicas ruwaykunaman yaku qitichay, allpa llaqtapura llallinakuy. Perú suyupiqqa suqta regionkunan kay inseguridad alimentariapi kachkankunan fenómenos naturales nisqamanta kaykunan kanku Amazonas, Huánuco, Huancavelica, Ayacucho, Apurímac hinaman Puno PMA willakamusqanman hina (Programa Mundial de Alimentos, 2018).

Intitucionalidad ruwakuyqa aswan allinmi astawan yanapananpaq ñataq políticas, estrategias hinaman normas ruwaykunapi chaykunan seguridad alimentaria hinaman nutriciónta yanaparinpa; kamachikuq allin yachayniyuq hinallataq llaqtakuna riqsiq imayna kasqanta kay proyectos hinaman programaskunan yanapanmanmi. Ministerio de Salud nisqan Perú suyupi paqarichin Centro Nacional de Alimentación y Nutrición (CENAN) riqsisqata, huk órgano técnico normativo del Instituto Nacional de Salud (INS) nisqa, imayna nutricional hábitos alimentarios ruwaykunata astawan maskan hamutarichiyta. Ministerio de Desarrollo e Inclusión Social (MIDIS) huk programa nacional yachay wasikunapi Qali Warma sutichasqata paqarirachin, juntos programatapas sapa killa runakuna warmakunta yachay wasiman kachanakupaq hinallataq hampina wasiman rinankupaq, kaykunan acha ayllukunata pobreza muchumanta, educación, nutrición llusinkunupaq yanaparun.

Perú suyupi hawamantapacha inseguridad alimentaria, qawarispaqa wakinpiqa allintan ruwarukun wakinpiqa manan, anchata riqsikuna estadupa empresankuna mana estadupas chayman organizaciones no gubernamentales (ONG) nisqakuna asuykamunkun astawan chikan qullqiyu ayllu kaqkunaman yanaparinankupaq, mayninpiqa qullu wawakunata, warmankupa allinwan mikunankupaq ruwaykunapin yanapaykunku. Kay ruwaykun 2018 wataman desnutrición pachaqmanta 5.3 % pisiyarun pichqa watapi, mana umanchanapaq hina pachaqmanta 8.6 % pichqa watayuq sullkakanapi wirayaywan kachkanku.

Seguridad alimentaria hinallataq nutricional nisqamanta rimayllachu, chay aswan llaqtakunapin rikukun pobreza uku kaqkunapi. chunka pichqayuq wata, Perú suyuqa economía ruwaymi astawan wiñarirun warmakunapa desnutrición nisqa pisiyarun, kamachikuqmi hatun proyectos ruwakuyta kallpachaykun hinallataq ancha riqsisqa políticas públicas nisqata kay sasachakuykunata atipananpaq, ichaqa kay rimay nisqanman hina “rapi-piqa lliwipas sumaqchan rikukun”,

*“Llakikunapaq
hinan acha
regionkunapi
anemia unquywan
warmakunata
tarinchis, kikin
agricultores
allinmento nisqa
tarpuqkuna
hinallataq
kusichaqkuna
rayqaymanta
sasachakunku”*

tapukunchis: ¿ imaynataq kikinpi llaqtakuna?, llakikunapaqmi wakin regionkunapi anemiwan warmakunata tarinchis, kikin kawsaykuna tarpukuqkunana yarqaymanta sasachakunku. Ancha llakikunapaqmi agropecuario kaqinman presupuesto churrasqankun pachaqmanta 85 % hatun llaqtakunapi qipakun sueldos, servicios generales nisqa qunankupaq, chaynaqa uchuy llantakunaman chayarisqanqa pisillan, kaymi chikan qullqi churasqanta qawarichin, pachaqmanta 70 % Perú suyupi alimento mikusqankuna kay uchuy agricultoresmanta hamun, chayraykun

estaduqa proyectos de producción nisqapi qullqita qunan kaqllataq runakuna potable yakuyuq kayta riego ruwananpaq churanan, Perú suyupiqa mana kayllachu yakuwan kayqa.

Seguridad alimentaria hinallataq nutricional ñataq nacional, regional, local llapanchispa ruwayninchis chayqa ¿ imaynanpitaq mana yarqayta pachaq porcientuta pisiyachinchu?, mana umancharinapaq hina lliw kay tecnología ruwaykunawan kachkaqtinchis manaraq lliw tiksimuyupi sasachakuy alimentacionta chinkachinchischu.

May urqusqanchismanta maskanapaq:

FAO: Perú tiene 100 mil personas más que padecen hambre, ¿qué ocurrió? (10 de octubre del 2017). Gestión. Recuperado de: <https://gestion.pe/economia/fao-peru-100-mil-personas-padecen-hambre-ocurrio-2204288>

Lecaros, Juan Alberto (2016): La bioética global y la ética de la responsabilidad: una mirada fenomenológica a los orígenes y a los desafíos para el futuro. Revista Iberoamericana de Bioética/ n°1/01-13[2016 ISSN 000-000 DOI:10.14422/rib.i01.y2016.007

Red de información sobre Seguridad Alimentaria. (2019) Global Report on Food Crises. Recuperado de <http://www.fao.org/news/story/item/1188071/icode/>

Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura. (2018) El estado

de seguridad alimentaria y nutricional 2018. Roma. Recuperado de <http://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/es/>

Centro Nacional de Alimentación y Nutrición, Instituto Nacional de Salud. Sistema de información del estado nutricional de niños menores de 5 años y gestantes que acceden a establecimientos de salud - SIEN. Bol Inst Nac Salud. 2018; 24(3-4):39-44.

Perú mejora posición en seguridad alimentaria. (21 de Febrero del 2018). El Peruano, p.1. Recuperado de: <https://elperuano.pe/noticia-peru-mejora-posicion-seguridad-alimentaria-64087.aspx>

Pacheco A. (2011). Situación Actual y Perspectivas de la Seguridad Alimentaria para el Mediano Plazo. CEPLAN Centro Nacional de Planeamiento Estratégico.

Ruwasqamanta Willakuy

**PARQUE NACIONAL
ALTO PURÚS, Caoba
sacha paqarisqan
Amazonia
yunkanchismanta**

Qillqasqa: Susana Parra

*Mayumantapacha nativas
llantakuna qawariy*
Qaway urquqnin: Susana Parra/APECO

Amazonia yunka uraymanta allin kayninta umanchanapaqa, yupaykunan anchatawan asuykunapaq yanapawaswan: lliw planetapi especies nisqa sapa chunkamanta hukpa wasinmi. pichqa ñiqi kuskapartinmi oceanos nisqaman yakuta churarin. Sacha sachamkunapi hinallataq allpankuna—biomasa nisqa hapirin lliw tiksimumumanta yaqa chunka kuti kay dióxido de carbono wikapasqanta, kay temperatura global nisqa allin kaqllanpi kananpaq. Kay allchayayninmi hinallataq amachaynin allin umanchanapaq hinallataq cambios climáticos uyapayanapaq.

Kay qawarikusqanman, Parque Nacional Alto Purús – Ucayali

hinallataq Madre de Diospi tarikuq-biodiversidad aswan chiqap kayninmi hinallataq Perú suyupa cultura originaria nisqa lliw tiksimumuyupaq. Kaypin chunka hukniyuq indígenas llaqtakuna yaqa pachaq qanchis chunka suqtayuq nativas comunidad nisqapi, pikunan zona influencia amachasqa área natural kawsakunku, bosque sachamanta paykunapaq mikuyninmi, wasi tiyakuynin hinallataq hampinkuna. “chaypi llaqtachukunaqa may sachamanta kayninmanta kawsakunku kay parque nisqa amachachkan kay tiempo nisqanpi allinwan qatipananpaq”, chaynatan biólogo yachakuq Arsenio Calle pinmi jefe del Parque Nacional Alto Purús rimarin. Kay llankaymanmi Reserva

Comunal Purús hinaman EcoPurús huñuykakamunku, kay ruwakuywanmi estado peruano maskarin kay ecosistema nisqa amachayta hinallataq llaqtarunankunapa allin desarrollo kallpachananpaq.

Estrategia de conservación nisqa

Cambio climático nisqaman kaqta qawariyta payman hapipakunapaq, mama pachanchis lliw ecosistémicos nisqa ruwayninkunaman quwasqanchista aswan allin chiqaqpi amachana.

Chay musuqqati qati ruwaykunapin kay desarrollo sostenible nisqata aswan kallpachanata atin, varloninpi, riqsikuyninpi originarias llaqtakunata Purús hina allchapaqkunata,

allinwan amachasqankuta maypi estado astawan yanapayninwan allinta tinkunachin Parque Nacional Alto Purús, Reserva Comunal Purús hinallataq EcoPurús allin llankay rimanakuypi.

Parque Nacional kayninpiñataq, zona alta del Purúspi tarikuq, especies nisqa Reserva Comunalpi paqarinku – aswan uray zona nisqapi kachkan-, especies nisqa hapisqa, challwasqa kanmanku utaq indígenas llaqtachakunapa allinninpaq hapisqa kanman, kay amazónicos

allinninpaq ruwakuypi EcoPurús chaypi kasqanqa aswan allin, llaqtapa huk indígena organización nisqa kуска estado peruano hinallataq Reserva Comunal Purús rimanakunku allinwan llankanankupaq.

Kay inclusión ruwakuykunata riqsin ñataq saberes hinallataq ancestrales ruwaykunata cultura yunka uray kayninchismanta allin rimarisqa llankayta. Indígenas llaqtakuna kay wata puririsqanpi allin tecnología ruwaykunata qispiykachinku tukuy niraq recursos nisqanta allinwan hapirinankupaq. “Purúspa lliw muyurinqinpi tukuy niraq indígenas yunka uray llaqtakunata kawsakunku chaypi kayninwanmi astawan kay área nisqanta allin ruwayninkunawan allchapanku”, biólogo yachakuq Calle matipamun rimayninwan. Kaykunata allinta qawarichin allin ruwaykunapi hinallataq allin kananpaq.

Caoba muhukuna rantichikuynin, incluso negocio nisqanmi. “Perú suyupiqqa, EcoPurús institucionmi caoba muhuta may allin tarpusqamanta rantichikuyta atinman, mana sachakunata kuchuspa hinallataq hatuniraq germinativos nisqa ruwaywan.” Rafael Pino pinmi jefe de la Reserva Comunal Purús rimarimusqanman hina. Kaypi qullqichakuyqa muhu rantichikuymi, allin wiñachisqa, akllay ruwayninpi, huk bosquekunapi allin muhu caoba sacha wiñananpaq. kay bosque nisqakunaqa industria maderera legal ukupin kanmanku, chaypin allin qawasqa wiñayninpi kanman mamapachata amachananpaq.

*“Estado peruanoqa
mama pachanchista
amachayta
hinallataq
llaqtarunankunapa
desarrollo kaqlla
kanantan maskan”*

Etnia Sharanahua indígenas runakuna nativa Bufeo Ilaqtamanta. Purumanta corona kamachiqtan qawarichin amazonia originarios Ilaqtakunapi sumaq kayninta

Qaway urquqnin: Susana Parra/APECO

*Cocos huknin kaq tukuyniraq mikuynin-
manta kay llaqtachakunapi*

Qaway urquqnin: Susana Parra/APECO

Kay sistema comercial huk muyuriq ruwaypi caoba sachata acha riqsisqa kullu sachata hinan churarunku maypin kay Perú suyupi chinkaypatapi tarikuchkan. Sapa caoba sachta kuchusqamanta iskay chunka pusaqniyuq wakin caoba sachakunata sasachakuyipi churanku hinallataq 1,450 m² allpa muyuriqta wañuchin. Kay mana allin ruwakuy maskakuyninpi asuykun, selvas vírgenes nisqamanta kullu kuchuqkuna ñanta kichanku, bosque nisqanta chinkachinku chaynallataq colonos hamuyninta churarinku. Paykunawan Kay ciclos ecológicos nisqa pakiyninta apamunku hinallataq presión de los ecosistemas nisqata musuq tarpuykunawan. Kay rantinpa allpamanta usos nisqa sutichasqankuwan lliw bosques amazónicos nisqawan waqllichichkanku.

Kunanpunin EcoPurús tukuy niraq empresas reforestadorasman muhuta rantichikuchkan, económico qullqita nativas llaqta runakunapaq allin kayninpa ruwaspanku. ichanpasmí, caoba sachapa muhun contrabando ruway, Purusmanta llusqispapas mana EcoPurús sutiwan kayninpa ancha sasachakuyin churan. Kay llaqtapi qullqichakuy munasqanku rayku maypin kay caoba muhu mana qullqichanillanpi rantikunku huk tercio chikantaraqmi rantinta kasqanmanta pisiyachinku, paykunaqa manan wiñayninpi nitaq tarpuyinpi kankuchu allin caoba muhuta rantichikunankupaq.

Qullqi ruwakusqan, lliwpa rimakuyninpi

Crisis climática nisqatan ONU riqsiyachimun kay gases de efecto invernadero nisqa llusqirisqanmanta maymi kunan

aparuwanchis tawa wata qatilla acha rupaywan uyapayanapaq may historia riqsikusanmanta, Organización Meteorológica Mundial (OMM) willakamusqanman hina kay setiembre 2019 watapi, may científicos nisqankuman hina yaqaña riesgo inaceptable kawsakuyman chayachkanchis: pisi yaku, tarpunapaq allpa chinkapuchkan, tarpuy hinallataq kusichu killakuna mana kaqñinpichu ruwakuynin kachkan kaymi seguridad alimentaria sasachakuyman apawaswan. Lliwninpiqa, clima hinallataq fenómenos meteorológicos extremos nisqa sapa kuntin astawan kachkan lliw economía globalmanmi 520,000 hunukuna dólares qullqi chaninpi sapa wata hununtin runakunata probeza ukuman churachkan.

Astronómicas yupaykunan bosques amazónicos niqanman musuq ruwarikuyta quchkan kay utqay globales ruwayman: pawaq mayukuna utaq huñunasqa wayra yaku wapsi, amazonia nisqapin paqarin hinallataq Brasilmanta Chile suyukama parananpaq ruwarin, allin agrícola llankaynin ruwakunanpaq. Sachakuna yaqa chunka metros diámetros kayninpi, kimsa pachaq litros yakuta punchawpi ruwanman, riti qasakuna chullurisqanta ruwakuynin kasqanrayku. Kay espacio nisqa aswan biodiverso kanman lliw tiksimuyumanta maypin allchapan tukuy niraq kawsakuykunata may climáticos sasachakuykunamanta, chaypas mana chayllachu Laboratorio nisqa qurqa 1999 watapi yaqa iskay waranqa musuq especie nisqata ciencia ruwakuyman.

Purúspi lliw amazoniamanta aswan allin amachasqa yunkakuna, anqas uma wakamayu kawsakusqanmi hinallataq huk ancha riqsisqa especieskuna pikunan

*Ayllu kawsayninkuna, huñunasqa chaqra llankaku-
ymanta kawsaykuna yanaparin killakunapi imayna
ruwayta hinallataq chaqrakuna mayu patapi kaqkuna-
tapas, mana sacha sacha pampata muchuchispa musuq
tarpuykunata churanankupaq.*

Qaway urquqñin: Susana Parra/APECO

*Grau nativa llaqta, ayllupi
achiqariy mikunata mikuspa*
Qaway urquq: Susana Parra/APECO

chinkay patapi tarikunku, runakuna bosquekunawan allinwan kawsakusqankun ayllupi kaynintan allinta qawarichin, “taytankunamanta bosque chaskisqankuta hina allin taqyasqan willkakunaman chayan”. chay aypayqa anchatan financiero ley kamachikuyta qiwirinan, kunankamaqa pachaqnintin sachakuna pikunan allchapan yakuta, hábitat kawsakuyta hinallataq runakuna allinninpaq carbono nisqata, chaykunapa rantinpi kachkan muebles hinallataq adornos de lujo nisqakuna.

Qiwir ruway sacha kuchusqankun taqyachisqa, Parque Nacional Alto Purús paqarichisqankumantapacha, kay bosquekuna qatipanankupaq harkaymi karun. Kay violencia ruwakuykuna – sipikuykuna. Esclavitud, prostitución nisqakuna – kay civilización allin kawsaynintan taspin, ichaqa allchapakun kay “puka quri”: caoba kullu waqlli ruwakuy. Kay bosque ukukunapin Perú suyupa ancha qapaq caoba sachankuna tarikun.

Parque Nacional Alto Purús, estadupa ancha amachasqan allpa, Perú suyupa patrimonio natural nisqanmi. Reserva Comunal Purúsqa, culturas originarias amazónicas nisqa wasinmi, patrimonio cultural tukuyniraq kayniyun nacionmi. Purúsmanta bosquenkunanan Ilaqtarunapa allin ruwayninpaqmi chayqa derechos hinallataq oportunidad Ilaqtaruna yachakunankupaq, profesional, ancestrales yachakuykunata allinchanankupaq qispisqa kanankupaq maypi utqayman maskana, ruwana kachkan, cambios climáticos utaq innovación tecnológica nisqa watakunapi. Ancha riqsisisqa yachakuykuna hinallataq qispichikuy may lliw tiksimumyanta chinkan suyukunan chaywan kanku.

Warmakuna Chopcca Ilaqtamanta
Qaway urquqnin: Felicidar (2019)

Ruwasqamanta Willakuy

Perú suyupa Chopcca nacionpi tradición costumbres ruwayninkuna

*Qillqasqa: Julio Navarro y
Adriana Maldonado*

Chopcca nación runakunaqa kunankamapas kaqlatan tukuyniraq llankayninkunata qatipankuraq. Nación chopcca ukupiqa achka llaqtachakunan tarikun kayqa Huancavelica regionpim kachkan, Perú suyupa hanay andinos kaq-ninpi. Nación Chopccaqaqa rakisqa kachkan Huancavelica hinallataq Acobamba provinciakunapa chawpinpi, yaqa chunka suqtayuq uchuy llantachakunayuq kanku, chunkañataq Yauli distritupi, suqtataq Paucará distritupi, kay Acobamba provinciapi.

Chopcca sutichayqa qawarichin huk runapa kaqla sutiyuqta pinmi riqsichin

apu yaya “ancestro en común” manan may archivos kaqkunapipas imaynan paqarira kay suti tarikunchu, manaraq Incakuna chayamuyninpa wataku-namanta kay regionman runapa rimaynillantan risikun, ministerio de cultura willakuykunata uqarisqanta kay 2007 watapi huk llaqtaruna Arturo Crispín Quincho sutiyuq runa-pata, pinmi nin chay sutiqa qawachin huk runata Chopcca sutiyuqta, pinmi riqsisqa kara allin cultural ruwaq hina kay llaqtamanta, kunan hamuqpi uqarisunchis runasimipi willakuyninkunata (quechuapi) hina-llataq Roel y Martínez (2013) qillqa riqsichisqanpi tikrasqanta:

Relatos originales en quechua

“Kunan kay chopcca suyupi, ñawpaq pachapi yachasqa huk runa anqara Chopcca sutiyuq, chay runas kasqa qari qarillaña, pachakuynipas kasqa kamas chopcca, paysi chay apu patruña lisukusqa Ilaqtan respitachinampaq qinaspansi mana kasukusqachu chay kamachikuyninta, chay patrunkunaqa chakataspanku plaza pampapi wañurachinku. Chay yuyarinankupaq chay Ilaqtapa sutinta churarunku Chopcca nispa”.

“Ninkun chay Chopccapampa Ilaqtapis yachasqa chay runa Chopcca sutiyuq. Chay runas kasqa qatun karay, kallpasapa, qari qari, paysi kanman kasqa Anqara taytamamayuqraq, chaysi pachakusqa chopccakuna hina, chay español runakuna suyunchikman chayaramuspansi chay taytapas wañurachisqaku, tayta Tupac Amaruta qinataraq. Chaymanta pacham sutinta yuyanankupaq Chopccawan suti-charunku chay Ilaqtata.”

Nación Chopccaqa ñawpariqtaqa riqsisqa karun Velasco Alvarado kamachikuynin watapi, 1969 reforma agraria kasqan rayku, 1981 watapi ayparunku oficial riqsikuyta “Comunidad campesina de Chopcca”sutiwan may ministerio de agricultura resolución urqurimusqankuwan, huk wata-mantaqa ña registros públicos Huancavelica Ilaqtapi qillqasqa kapurun. Chay kutimanta altoandinas kaqinpi 10,935 hectáreas allpa muyuriqinpi kanku. Mana umancha qkuna lidereskuna

kaptinqa manan mapa ñawpa nitaq cultural kayninpi kasqa kunanpas kanmankuchu karqa, may Paucará, Pumarana, Chontaka y Paqcho uchuy Ilaqtachakuna Chopcca ukupi kanku ichaqa mana oficial riqsisqaraqchu.

Hamuqpi aswan hatun ima kaynita kay Ilaqtapata riqsisun kunanpuniqa ancestrales kawsakusqankuta qatipankuraq, astwan allinta riqsinanchispaq sapankama ruwayninkunawan hinallataq raymichakuyninkunawan.

Traducción al castellano

“En el actual territorio chopcca, hace muchos años, habitaba un hombre anqara de nombre Chopcca. Era este un hombre muy valiente y aguerrido, que vestía la vestimenta típica chopcca. Él hacía valer los derechos de su pueblo. Por eso se enfrentó a las órdenes de sus patrones, negándose a obedecerlos, así que ante esta situación lo crucificaron y lo mataron en la plaza principal. En su honor, los hombres de aquellos tiempos denominaron Chopcca el lugar”.

“Se dice que hace años, en un pueblo que hoy lleva el nombre de Chopccapampa vivía un hombre que se llamaba Chopcca. Era alto, fuerte, muy valiente, descendiente de los anqaras, y estaba ataviado con la vestimenta típica chopcca. A la llegada de los españoles se les enfrentó y lo mataron como a Túpac Amaru. Desde esa fecha, en honor a él se puso el nombre de Chopcca”.

Terrorismomanta kawsarikuqkuna

Perú suyupi terrorismo watakuna-piqa rurales llaqtachakunan aswan sasachakuypi karqaku, Chopcca llaqtarunakunaqa sasapi karqaku allpanrayku hinallataq pay kikinkupas, 1984 watapi amachakuyta qallariykunku kay huñunasqa terrorismomanta, chaymi rondas campesinas paqarichiraku ñawpariqtaqa qarikunallan chaypi karqa, chaymantaqa warmikunapas

yaykunku aswan allin seguridadwan llatarunakuna kanankupaq. Kay ruwakuywanmi huñunasqa terroristakunata mana kay regionpi qipakurqakuchu, kunanqa Jorge Layme Escobar huknin kaq rima-yninta riqsichisun payqa Chopcca llaqtamantan, chaypin willakun imaynatan uyapayaranku chay sasa watakuna (Roel y Martínez, 2013):

“Kunan kay chopcca suyupi, ñawpaq pachapi yachasqa huk runa anqara Chopcca sutiyuq”

Warmakuna Chopccapampa llaqtamanta

Qaway urquqhin: Felicidar (2019)

Relatos originales en quechua

“Chay pachaqa karqa sasachakuymi ñuqanchikpaq, llapa terroristakunam yaykuramurqaku, chaypaqa chopccakunaqa kawsaranikuy quñulla. Wakin kamachikuqkunawan llaqtamasiykunam asuykuraku parlariq, mikuy ruraq, pachakuna puñunampaq huq. Chaykunam puñusqaku, chaymantas pacha achikyaykuyta tayta presidente de la comunidadta qapiruspa chaqnarunku, chayta yacharuspankus wakin llaqtamasinkunawan qayanakurunku rimanakuyman, chay terroristakuna kutichikunankupaq, chaypis terroristakunaqa qallarinku armanku tuqyachiyta hinaspankus ayqirunku Antawasiman. Chaypis achka llaqtaruna kamachikuqkunapas wañusqaku (...).

(...) Chopccakunaqa warakankuwansi terroristakuwan piliasqaku, manas kasqachu armanku, chay Tinaqasapi qanchis terroristata wañurachisqaku, chullallanas qiparusqa. Chay huk puchuqtapas qapiruspankus Tinaqasapi wañurachiswaku hinaspa chayllapi pamparunku”.

Traducción al castellano

“Eran tiempos difíciles para todos nosotros, en el pueblo incursionaron los terroristas. Los chopccas éramos muy unidos. Algunas autoridades y comuneros se acercaron a recibirlos, conversaron, les prepararon la comida y les prestaron pellejos para que descansen. Pero, cuando ya estaban durmiendo, a eso de las dos de la madrugada, capturaron al señor presidente de la comunidad; entonces los comuneros, enterados, llamaron silenciosa y rápidamente a una asamblea para organizarse y atacar a los terroristas. Así lo hicieron, pero empezaron a disparar los terroristas y se escaparon hacia Antawasa (Antaccasa). En esa ocasión varias personas murieron, incluyendo autoridades (...).

(Alrededor de Selaqaqa) los chopccas atacaban con sus huarakas (hondas), no tenían armas pero lograron matarlos en el lugar de Tinaqasa. Eran como ocho terroristas, al final solo quedaba uno. Entonces, en una lata de leche preparó una bomba, luego lo atraparon y lo mataron en el mismo lugar de Tinaqasa y lo enterraron en ese lugar”.

Semana santa raymichakuy

Manaraq semana santa chayamuchkaptin sapa viernes punchawta rezakuyta ruwakura yaqa qanchis semanas untacha, manaraq hatun punchaw kachkaptin may inglesia católica ruwarisqanman hina, chaynatan Vía Crucis de Jesús ruwayta yuyarinku Aku nipa sutichanku (samariy). Kay qanchis semanamanta

viernes santoman chayanchis “hatun viernes”. Chaypin achiqay illariyta yanapay ruwayta ruwakun, kay ruwakuypin mama taytakuna iskay latiguta warmankunaman panan cristota nanayninpi yanapananpaq.

Andino catolikuwan allin kawsakuyipi, Chopccaqa allin kawsay

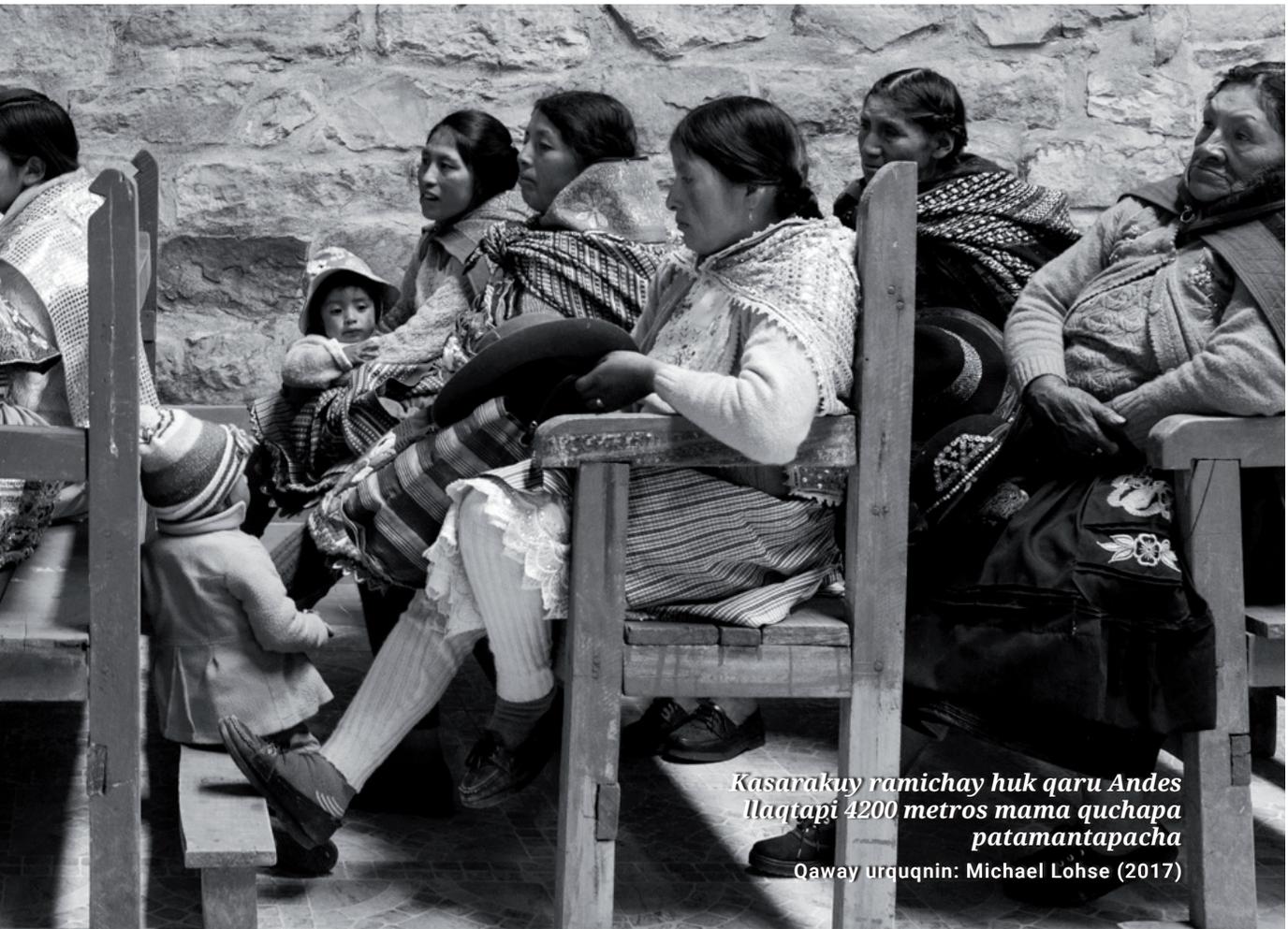
*Campeño runapa qaway
urqusqa Huancavelica llaqta-
manta 4200 metros mama qucha
patanmantapacha kayninpi.
Qaway urquqnin: Michael Lohse (2016)*

uywakunamanta llakikun yaqa inti yaykuyta lliw uywakunata sawmanku eucaliptopa hinallataq mollepa chaki rapinkunawan ima millay unquy uywakunapata ayqirichinanpaq. Kay punchawllataq Crito procesionta ruwanku ña chisiyaykuypi waynasipaskuna Cristo qawaykuyma tikata chanqanku may purichisqankupi, chaypas mana chayllachu sapankama tupa nakuq iskinata, ñankunata tikapa rapiwan panpapi mastarinku.

Sábado punchaw, llapan llaqtarunakunaman quñi café, qurakunamanta yaku timputa aypunku. Gloria punchawman chayaruspaqa chapa tikraymi qallarirparin(kaypiqa iskay sayaypura waynakuna qipanman makin watasqa pananakunku huknin kaqta urmachinankama) llaqtapa ruedo pampa chawpipi. Kay ruwaymi llaqta qarikunapa allin kallpanta, yachayninta tantiyan, cristupa hanaq pachapa kutimusqata raymichaspanku.

*“Kaqlanpin
muyuriy
paqariy
qachwa
raymichaywan
andina
regionpi
tupan”*

*Kasarakuy ramichay huk qaru Andes
llaqtapi 4200 metros mama quchapa
patamantapacha
Qaway urquqnin: Michael Lohse (2017)*

Muyuriy paqarinapaq raymichakuy

Kay regieonpim sapa muyuriy paqarinapaq ruwayta raymichanku chaywan ancha suyasqa ruwakun allinwan kay llaqta kasqankuta hinaman Chopcca etnia kayninta kawsachinanpaq. kay raymiychakuy-pa chawpinpim chiqap rimakuyta tarinchik imaynatan paykuna tinkunakunku pacha mamawan hinallataq paykunapurapas, warmikunawan, kamachikuqninkunawan

lliw muyuriqninwanpas. Chopcca kayninkuta ruwayninta chiqap kayninkuta. ancha riqsisqa raymiyninkuqa carnavalmi(enero hinallataq febrero paray killakunapi), herranza ruwaypas(julio killa tukuykupta uywakuna markay) kantaq vigawantuy (llaqta llankay kurkuta apaspa wasita ruwanankupaq agosto killapin ruwakun).

Kay raymichaykuykunan ancha sutiriqsisqa hinaman kikin cultural Chopcca llaqtapa kanku,

Mamalla wawanwan Perú suyu Andes kayninpi.

Qaway urquqnin: Michael Lohse (2016)

kay ruwayninwan hamunku Chopccapa llapan uchuy llaqtachankunapa runankuna kay ruwaykunapipas allin ñataq warmi utaq qari sapan kaqkuna ichapas masichakunkuman chayna kaspaqa allin riqsisqa kanman llaqtanmanta allinta umanta uqarinanpaq.

Qachwa/carnawal

Kaqllanpin muyuriy paqariy qachwa raymichaywan andina regionpi tupan, tarpuy kawsaykuna chaynallataq paray punchawkuna; ancha riqsisqa pachamaman haywakuqankurayku (allpaman, urqkunaman, mayumanpas) allin kusichuta hinallataq uywankunata allinta aypanankupaq. Qachwa raymichakuyqa domingo punchaw enero killamanta qallarín hatun punchaw hina, chaypin llaqtakunapa chawpi plazapi llaqtarunakuna huñunakunku, huñunasqa wayna sipaskuna kay pukllay ruwakuyipi kanankupaq.

Iskay kaqninpin pukllayqa ruwakun. Ñawpariqtaqa pukllaqkuna yakuta, aku llinpita, aku sarata chaynallataq frutos rurukunata chanqanku. Qatíy ruwakuyninpitaaq llallinakuy ruwakun maypin waynakuna kallpanta yachaysapa kayninta, riqsichinku chayman hina ichapas warmita akllakunman. Kay ruwakuykuna chawpinpin musicapas tusuypas, mikunapas kachkan chaypas qayarikun pukllaq wayna sipaskunata paykuna pura riqsinakunankupaq.

Llaqta runakunapaqa kay kallpa llallinakuy qaripuraqa ancha allin riqsisqam, sichus qari lliw kay suyunakuyta atiparun chayqa allintan ayllunta amachanqa hinas-papas paykuna rayku llankanqa, Chopcca warmiqa chayta maskan aylluchakuyta munaptin. chaypas mana chayllachu Chopcca qaríqa riqsikuytapas aypanmi wiñay masin qarimasinkunamantapas.

Paqarisnintaqa, achiqay lunesta, wasikayta ruwakun ancha riqsisqa kamachikuqkunata waturinku pitukunawan tamborkunawan napaykunankupaq; punchawpitaaq tukuy niraq haywakuyta ruwanku pachamaman uywankunata amachananpaq hinallataq ima millay unquymanta, suwaymanta, ereqimanta arkananpaq. Kay punchawpi huk rituwal ruwakun uywa markay maypin rinrinta kuchunku, kay ruwakuy apakusqanpin kasarachinku paris becerroskunata urquta chinata chaymanta kinuwata kutuchinku allinta mirarinanpaq.

Martes punchawñataq aycha kuchuy ruwakun kaypiqa aychata kuchunku, chayqa ninami yanukuyta ruwakunqa achaka koliswan, llapa waqtankunawan, rikra chaki tullu aychankunawan, allin mikuna, mayordomo runakuna chayta convidanku lliw waturiq runakunaman, comparsakunaqa qatipanku qachwa raymichakuywan.

Miércoles punchawñataq qachwa tukukuy, uchpa miércoles chaynatapas nillankutaq, wamani ruwaytan chay punchaw riqsikun, huk kawsaq llama uywata apuman haywanku uywankunata amachananpaq. Qachwa raymichakuyqa tukun uywa kawallu raskiyinwan sapa Chopcca llaqtachakunapi ruwankun.

Herranza raymi

Herranza ruwakuyta santigo nis-papas sutichankun, católico ruwayninwan tupaqtinmi sapa iskay chunka pichqayuq julio killamanta raymichanku. Kay punchawpin markay ovino, vacuno hinallataq camélido uywakunata qallarinku, Chopcca llaqtarunakuna yanapanakunku kay apachikuy ruwarisqankupi ñataq apukunaman hinallataq mamapachaman allinwan allpa tarpuy kanapan hinallataq uywakuna mirarinanpaq.

Kimsa utaq tawa punchaw qipatarqmi kay raymichakuyqa qallarín, kamachikuqninkunawan ima kaq ruwayta allinta kama-ykachinakuspanku, uywakunata

cinta churasqankuta rantinku chaynallataq mikunata lliw llaqta runakunawan mikunankupaq. Qataykuna waylla ichuta maskanku chaykunaqa allin taqyasqan kanku kayta haywakusqapa muyuriqninman churaku hinallataq sumirukunapa muyuriqninmanpas.

24 Julio killa tutamanta vigiliyata qallarinku, runasimipiqa velakuy sutichasqan. Sapanakama wasipin apachikuy misata ruwanku tukuy niraq kaqkunawan uwakuna mar-kanakupaq, chaypi rin uywapa ninrinman cintakuna, sara, llampu, azúcar, kinuwa, wanzukuna wakaman riqchakuq, upyaykuna, puka tikakuna, tukuy llimpi rumi, qulqi, kukachapas, lliw kaykunan allinta miray kaynintan qawarichin. Vigila ruwakuyninpin llaqtarunakuna huñ-nakunku, upyanku, tusunku kukata chapchaspas, ñankunataq comparsa wasin wasin waturin chakanakuna tukuy niraq llinpi cintawan churasqata quspa, hinallataq waqrapukupa waqayninwan parischaykukuspa.

Chawpi tutaman chayaruspa paga aputa ruwanku, ñawpaqtaqa

*“Markay
ovino, vacuno
hinallataq
camélido
uywakunata
qallarinku
ruwayta”*

regionpa pachamamapaq hinallataq apukunaman haywakunku. Kay ofrendataqa uywakunapa dueñunmi ruwan paykuna yachaq hina suti-chasqa, pinmi urqupa waqtanpi tuquta haspinan chayman apakunapaq lliw apachikuyta churanapaq allin amachayta chaskinanpaq. Chaymantaqa

tutaraq ruwasqa llampu akuta wichichina uywakunapa wasipa lliw muyuriqninman, pachamamaman mañarikuspa allinwan ima uywakunapaq ruwayninta qatipanankupaq.

25 julio killapi tutacharaq llaqtarunakuna ichuwan

Chopccapi waynakunata chalanés sutiwan sutichanku uywakunata qatinku raymichay markayman

Qaway urquqnin: Ministerio de cultura del Perú

kancharichikuspanku wakin uywaku-napa millwanta kuchuy tukunku kayta ruwanku uywankuna mana wañunanpaq, unquykunata hinallataq millay ruwaykunata manchachinankupaq. Kay ritualta ruwaruspa mondogo lawta mikunku, kaytaqa sara pelawan, chuñuwan, waka, kuchi aychawan yanusqata ruwanku.

Chawpi paqariytaqa Wakalaqay qallarirpaqtin, warmi umanchaq tinyata chanchanyachin utqayman sapan waynakuna markayman uywaku-nata qatinku hinaspa waqranmanta hapinku. Paykunan china urqu wakata cinta sapankama ayllu akllasqanta rinrinman churanku mana chinkanpaq chaynallataq pipa kasqanta riqsinankupaq. Chaymantaqa chiku chikuta paya warmikuna chiqichinku wallqata llapallan uywakunaman hinaman llaqtarunakunaman allinta uywakuna miranapaq qali kananpaq chaynallataq waturiqkuna allin kaw-sakuywan kanankupaq.

Chaynatan raymichakuy tukukun mondongo tuta mikunawan, aqawan, aguardiente tukuy tuta tusuykuywan.

Vigawantuy

Vigawantuy raymichakuytaqa minkakuypi llapan llaqtarunakuna llankanku kimsa punchaw hunta Agosto killapi ruwakun kуска partin killapi hutaq semana pasaykuqta, sapallan kaq maqtakuna ruwayman yaykunku allin kallpasapa kayninta llapallan sapallan sipaskunaman sumaq raymichayrayku pachasqata riqsichinankupaq.

***Lliw chopcca llaqtarunakuna
vigawantuy kay tiquerccasaman
rinku kуска sacha sachamanta rinku
qipiikunata puriysispa, montemanta
llaqtakama. Qaway urqunin: Ministerio
de cultura del Perú.***

Qaway urquqin: Ministerio de cultura del Perú

Kay faynapiqa iwkalipto hinallataq allinsu sachakunantan kuchunku raku kaspikunata wiqrinku chaywan wasita, llaqta wasita, chakata tukuy ima llaqta runakuna munasqanta ruwanku, sapankama chunka suqtayuq Chopcca llaqtachakunapi sapa wata llankanku, Tinquerccasa llaqtachan aswan acha riqsisqa kay raymichakuyupi maypin pichqa waranqa warmi qari plaza panpapi huñunakunku, takinku, tusunku, upyanku achka alcoholta mana pipa arkasqallanpi.

Yachaqkuna hinallataq kama-chikuqkunanan umanchanku vigawantuy faena ruwaytaqa, ima kaqta ruwakusqanta qatipaspa unay watakunañan kaytaqa ruwanku chaymi kunankamapas kaqchalla kay raymichakuyqa, ñawpa awikunamantaraq kunakamapas kaqtan ruwayninpi qatipanku.

Kay raymichakuyqa autoridad runapa wasin qallarín ritualta ruwaykuspa iskay china urqu llamatan sipinku haywakunankupaq, aychantañaataq lliw raymichakuyupi mikuna qaranankupaq hapinku, chayman autoridad runakunaqa kukata, traguta, cigarros, siwada aqata huk mikunakuna warminkuna yanusqanta aypunanku lliw chaypi kaqkunaman.

Ñawpariq punchaw tutapi llapallan ruwaqkuna llaqtapa plazanpi huñunakunku, religiosos takikunapa chawpinpi kullumanta chakana ñawpaqninpi ritualta ruwanku hampara hawanpi hachata, lazo waskata lliw faina ruwaypaq chaykunaman

velas, kukata, cigarrosta, traguta churanku, kaykunaqa cruzpa allin saminchasqan.

Manaraq kay faena qallarichkaptin cargontes huñunasqa wasin wasin, ñanninta minkarikunku waynaku-nata, lliwta akllaruspanku kunanqa akllaqku pinmi cargotes runakunata umanchanqa hinallataq hachamasuta akllanku payqa hacha, tragu lliw ruwaqkunaman quqmi. Lliwña plazapi huñunasqa kachkaptinku sacha sachaman rinku wallpa waqay aswan tutaraq, takikunapa, música tinyapa waqayninpa chawpinpi kaqta ruwayninkuta qallarínankupaq.

Lliw purisqankupi, sacha kuchusqankupi runasimi takita takinku, sachatan warmi hinata qawanku chaymi sumaq llampullata kuchunku lliw vigawantuy ruwakuyupi, ninku kulluqa munanan qipichikuyta chaymi huk sapa-llan warmi kurkuman waskawan watasqa kanan, kayta ruwanku sacha aswan sanpalla kananpaq lliw ñan llaqta chayaykunakama, wami pisipasqa kaptinqa sachaga manan qipichikuyta munanqachu.

Sachakuna kasqanman chayaruspaqa payqu mikunata ruwanku papa yanu uchuyuqta, hankayuqta mikunku chaymantaqa sacha akllasqanku sikipi llikllata mastanku lliw apachikuy ruwanankupaq kaqta mamapachata mañaykukuspa allillawan mana ima sasachakuywan utaq llakiwan chay llankaykuna qispinanpaq chayta ruwanku takikunapa chawpinpi Vía Crucis de Jesús nisqanman hina.

*“Runasimi
takita
takinku,
sachatan
warmi
hinata
qawanku”*

*Waynakuna sutiriqsisqa
Vigawantuy ruwakuypi
llankaspa*

Qaway urquqnin: Ministerio de cultura del Perú

canto original en quechua

*Huknin chayamun, qawapayawan
Huknin chayamun, rikupayawan
Chakiymanta umaykamam qawapayawan
Chakiymanta umaykamam rikupayawan
Qawapayawan.*

*Kallpachallata tapuykuptiyqa
Fuerzachallata kunaykuptiyqa
Kaynintataq, wakinintataq muyullawachkan
Kaynintataq, wakinintataq muyullawachkan
Muyullawachkan.*

Traducción al castellano

Uno llega y me mira insistentemente
El otro viene y me anda observando
De pies a cabeza, una y otra vez
Sus ojos van desde mis pies a la cabeza
Me mira y mira.

Si pregunto con energía
Si pongo fuerza en averiguarlo
Me va rondando por aquí y por allá
Va dando vueltas a mi alrededor
Me anda rondando.

Kay faena qallariyqa kama-chikuqkuna makipin kachkan pikunan ñawpaqta hachawan sachata takanku chaymantaqa machukuna hinaman waynakuna takanku kuchunankukama. Ña kurku karpaqtin kamachinakunku llaqtaman apanankupaq, chaypaqa chitqakunata hinallataq waskakunata munanku vigaman watanankupaq kinranpata metro kуска partin qaru qaruchapi watanku iskay qati qati waynakuna vigapa waqtanpi churakuspanku qipinankupaq. Ñan kutinapaqa sumaqlatan rinku mana vigaman tupchikuspa, ñanqa qaqantin chaprakunapas kan chaymanta allinta qawakuspa apanku, chaypiqa llaqta runakuna puriysinku takinkunawan qipiqkunata kallpachaspa

kaqllanpi chay sasa ruwakuyta qispiykachinankupaq.

Ña llaqtaman chayachkaptinku kuchukancha ruqay apakun kay ruwakuyqa kamachikuqkunata rima-yninta takyachinku kaqta hamuq watapi vigawantuyta ruwanankupaq. Chaymantaqa sapan kama llantakunapa plazanman cargotes runakuna yaykunku iglesiapa ñawpaqinpi vigaskunata sayaykachispa mana ima sasachakuywan llankakuy tukusqanta añanchaspanku. chaymantaqa tusuy, takiy, aguardiente upyay qallarín kusiyñinta riqsichispa, takita takiykuspanku chay takin llaqtapa kusiyñinta, allin ruwayñinta riqsichin kaypas Roel y Martínez (2013) taki uqarisqanmi:

canto original en quechua

Kayqaya, kayqaya cumpliykamunchik
Kayqaya, kayqaya cumpliykamunchik
Watantin entero pensar pesarta
Watantin entero pensar pesarta.

Traducción al castellano

He aquí, he aquí que hemos cumplido,
 He aquí, he aquí que hemos cumplido,
 El año entero de pensar con ansia
 El año entero de pensar con ansia.

Kay raymichayqa wankakuy tusu-
 ywan tukupun, llaqtapa plazanpi
 qallarín chaymantaqa kamachiku-
 qkunapa wasipin qatipanku 'pikunan
 watan watan kay raymichakuyta
 ruwanku.

culturales” mana científí-
 fica rimaywan taqyachisqa

kaptinmi kay hampikunaqa
 mana kaq kasqantachu riqsinku.
 Chopcca llaqtapiqa tarikun tullu
 allchapaqkuna (makiwan sumaqta
 qaquspan ima nanaytapas tani-
 chinku) wachachiq (warmikuna
 wachaqta yanapaq), kuranderos(
 rezukunawan, takikunawan, qusñi-
 kunawan mamapachapa kallpanta

*“Chopcca llaqtaqa
tradiciones,
creencias
ruwayninkuta
kunanka
kawsachinku,
rayminkunamanta
huq ruwaytapas”*

qayarinkun millay ruwakuynata ayqichinanpaq), qura yachaq(llaqtapi qura hampita riqsiq), hampiq hinan kanku paykunaqa awinkunamantan chay yachayta chaskirqaku imaynatan hinallataq imapaqmi sapankama qura hapikuna. Acha riqsisqa unquyta imaynatan haminkun riqsiykusunchis:

Pacha, kayqa kapun apuyayasqa allpapi runakuna samaqtinku, huk Apupa kaqninpi samarpaqtiyki

mana ñawpaqta mañarikuptinki chaypi samakunaykipaq, chaymi mana mikuypas kanchu, qaranchispas hukman llinpikun mana utqayman hamispaqa wañuytan tarikunmanku. Kaytaqa huk yachaq runa apachikuyta qunan pachamaman chay pagaapullawanmi hampikun

Gentil wayra, kayqa ñawpaq awlukunapa tullunta saruptinkin uqaq uqariptiyki chaytan gentil nispa

*Chopcca llaqtarunakunapa
retratunkuna*

Qaway urquqnin: Michael Lohse (2016)

*Andina Warmi warmi chopcca llaq-
tapa pachanwan pachayusqa.*

Qaway urquqnin: Michael Lohse (2016)

sutichanku. Kaymi kurkunchis ukuman yaykun chaymi gentil wayra wapu nanaytan ruwakun. Kayta hampinapaq kuradenro chay tullu uqarisqanta tarinan, panpachakuyta mañakunan geltilkunata hinaspa ritualta ruwanan tullukunata kañaspa chaymanta mayuman wikchuspa.

Pukiyu, kayqa warmikunatan aswan unquchin, pukiyuman yaykuptin chirapa kachkaptin kay unquyqa yaykukun, sichus warmi mikuchkan chayqa mikunantakama yaykun chaymi wiksan punkin, mana mikunayanchu nitaq puñuyta atinchi. Kay unquyta paga apuwanmi hapikunman.

Manchakuy, Perú suyupi ancha riqsisqa unquymi, kayqa warmakunata wapuchata hapin qunqayllamanta urmarpachiqtinku, mancharpachiqtinku. Kaywanqa hapikun qicha, mana mikunayanchu, puñuytas aysanchu utaq puñuspapas kurkun taspikun, yachakusqanman hinaqa warmakunapa almanmi kurkunmanta llusqirpan nishuta mancharpachiqtinku, kaytaqa hampin kurandero runa rezukunata ruwaspa kuska kukawan cigarrukunawan hina, chaypin yachaq espirituta qayan warmaman kutiykunapaq (wakin Perú suyupa regionkunapiqa runtuta utaq quwita warmapa kurkuta qaqunku rezuta ruwaykuspa chaypi chay millay manchakuy yayakunapaq hinaspa warma hampikunapaq).

UNESCO rimamusqanman hinaqa huk llaqta patrimonio cultural kananpaqa, achka mañakuykunatan huntachinan kay kawsay ruwaykunata chaskinanku ñawpa awinkunamanta hinaspapas kay chaskisqankuta wawa churinkunaman yachachinan, lliw willakuy rimaykunata, artes, llaqta ruwaykunata, rituales, raymichakuykunata, pachamama riqsiy ruwakuyta lliw tiksimumyuta, chay llaqtamanta artesanía yachayninta hinaman ruwaynintapas. Nación riqsisqa kananpaqa etnia utaq comunidad kanan hinaspapas huk rimayta llapankupapas rimananku (Chopccakunapaq uechuwatan rimanku), huk allpa tiyakusqallanpin kananku, kama-chikuyninkuna allin kamachisqa kananku ima raymichakuykuna ruwaykuna kikin llaqtamantan kapunan.

Chayraykun 2014 watapi Nación Chopcca, ministerio de cultura riqsiykun patrimonio cultural inmaterial de la Nación sutiwan, kay hatun suti riqsikuy cultutalta quykun tukuy llaqta ruwakuyinkuta yachayninkuta awinkunamanta, wawa churinkunaman yachachispa ruwasqanku rayku.

*“Manchakuy,
Perú Suyupi
ancha riqsisqa
unquymi, kayqa
warmakunata
wapuchata hapin
qunqayllamanta
urmarpachiqtinku,
mancharpachiqtinku”*

Qari warma chopcca pachanta qawachispa.
Qaway urquqnin: Michael Lohse (2016)

Aswan riqsinapaq:

- Ñawpaqtaqa mama taytakunan wawa churikunamanta warminta utaq qarinta akllarqaku, kunaqa kikin sipaskuna waynakuna masinta akllakunku.
- Chikan alcoholyan upyanakunapi kanan kay llaqtapiqa yaqa llapan llaqta runakuna evangelicos kanku.
- Ruwayninkupi chuñuta ruwanku hinallataq charkita ñataq llamapa utaq uwiqapata. Kayta ruwanku mana mikunapaq kaqñin paray timpupi utaq qasa killakunapi; achaka mikunatan huñunanku sasa punchawkuna tukunankama, qaruman puririnapaqpas kay mikunaqa allinmi quqawchakunapaq.
- Chopccapa pachankunaqa yachayniyuqmi. Warmikunapa sumirunpiqa achata tikasapa kayqa sapan kasqantan qawarichin, qaripas chaynallataq, warmi qaripas allin llinpitan churakunku. Kasarasqakunapa pachanqa qayma llinpimantan.
- El atractivo de la mujer chopcca o azucarcha es su voz. El canto es el mejor atributo de una azucarcha y es demostrado a través de los harawis o cantos regionales.
- En el vigawantuy los hombres usan el chumpi, un cinturón que les brinda fuerza además de evitarles daños y accidentes al cargar las enormes vigas durante la celebración.

Yachakuy urqasqanchista:

Agencia Andina de Noticias (2014).
Declaran Patrimonio Cultural de la Nación a la Comunidad Chopcca.
Obtenido de <https://andina.pe/agencia/noticia-declaran-patrimonio-cultural-de-nacion-a-comunidad-chopcca-527557.aspx>

Agencia Andina de Noticias (2014).
Declaran al Vigawantuy de Huancavelica como Patrimonio Cultural de la Nación.
Publicado el 1 de agosto de 2014.
Obtenido de <https://andina.pe/INgles/noticia-declaran-al-vigawantuy-huancavelica-como-patrimonio-cultural-de-nacion-489446.aspx>

Roel, P. y Martínez, M. (2013). Los Chopcca de Huancavelica: Etnicidad y cultura en el Perú Contemporáneo. Lima, Perú.

Turismo Huancavelica (2014). Nación Chopcca. Publicado el 2 de octubre de 2014. Obtenido de <http://www.turismohuancavelica.com/articulos/nacion-chopcca>

UNESCO (2011). ¿Qué es el patrimonio cultural inmaterial?
Obtenido de <https://ich.unesco.org/es/que-es-el-patrimonio-inmaterial-00003>

*Yakupa calidad allin qatipaynin
ANA llankakuqkuna ruwayninpi.*

Qaway urquqnin: Autoridad Nacional del Agua - ANA

Willakuy

La gestión integrada de los recursos hídricos en diez cuencas del Perú

Qillqasqa: Juan C. Sevilla

Lliw tiqsimuyupi suyukunamanta Perú suyu 10 kaq suyuhina yupaychasqa kachkan tukuyniraq kawsaykuna wiñasqanrayku, Brasil suyupa qipallanmanmi aswanraq hatuhatur bosque amazónico nisqa kan, aswanraq hatun kaq tinkinasqa cadena tropical nisqapas kallachkantaq, 71% glaciario tropical nisqakunapas, ti qsimuyupi 32 clima nisqakuna kasqanmantan Perú suyupi tarikun 27, hinallataq 104 tukuyniraq tarisq kawsaykunamanta Peru suyupi 84 kachkan.

Chayhinallatqmi, Perú suyupi achka yaku kan, tukuyniraq allpakunapas, chayraykum tiqsimuyuntinpi pusaq kaq yupaychasqa

suyupi kachkan yaku achkanpi kasqanrayku. Ichaqa kimsa vertiente nisqakunamantam –Pacífico, Atlántico hinalataq Titicaca- niraq niraqllachu yakuqa rakinasqa, 1.8% yakullam costa nisqamanqa pacificontakama richkan, chayhina kachkaptinpas 62% runakunam costa nisqapi yachanku, qapaq kaq llaqtakunapas, desarrollo agrícola hinallataq industrial nisqakunapas. Chaymantapas kallachkantaqmi aswan allin kaq allpakuna kawsaykuna ruruchinapaq.

Perú suyupim 128.5 millon hectareakuna kan, chay sayaymantam 7.6 millonllapi mikunapaq tarpuykunata wiñachinku, (6% nisqalla)

Llakikuypaqmi, yaku pisiyay pachapi, 53% costaman riq yakuta mayuman wischunku, wakin 47% puchuq yakumantañataq 25% hinallataq 40% nisqallata allinta chaninchanku. Lima llaqtallapim sapa wata 400 millon metro cúbico sirvichikusqa yakucha mamaquchaman wischunku, allincha kanman sirwichikusqa yaku wishuchkanataqa aswan chuyanchachikunman

Perú suyupim 12% yakulla runakunapa sirwichikunanpaq kan, 80% yakuñaataq tarpuykunapaq, 8% puchuqtañataq industria hinallataq minería nisqakunapi llamkachinku.

Chayhinallataqmi, kawsaykuna tarpunapaq allpapipas 5.4% nisqallapi tarpunku, wakin puchuq allpapiñataq (2.2 millon) tarpunkuchu. Hina hawanmanpas, 17 millon hectáreas pampakuna pasto tarpunapaq allin, 48.7 millon hectareañataq sachasachakuna wiñachinapaq, chaykunam aypan Perú suyupa 38% sayayniyuq pampanta, wakin puchuq pampañataqmi amachanapaq pampa, castilla simipiqa área de protección nispa ninku.

Kayna kasqanpim, Gobierno paqarirachimun Ley de Recursos Hídricos qapaq qillqata, chaypim kamachimunku Sistema Nacional de Gestión de Recursos Hídricos wasita paqarichnankupaq, chaymanta pacha llamkanankupaq: Política Nacional del Ambiente (PNA), Política y Estrategia Nacional de Recursos Hídricos (PENRH), Plan Nacional

Social risirikusqanmanta taller ruwaynin
Qaway urquqnin: Autoridad Nacional del Agua - ANA

de los Recursos Hídricos (PNRH) hinallataq Planes de Gestión de Recursos Hídricos en las Cuencas (PGRHC) nisqakunata

Gestión Integrada de los Recursos Hídricos (PGIRH) llamkaymanta.

Gobiernopa kamachisqan política llamkaykunata kallpanchanapaqmi, Perú paqarirachimun crédito nisqata US\$ 40 millon chaniniyuqta, BIRF (Banco Mundial) nisqamanta, hinaspapas US\$ 48 millon qullqita Perú suyupa cuenca hidrográfica nisqapi yakunta amachanapaq, chayhinapi yaku qatipaypi llamkaq wasikunatapas kallpanchanapaq lliw Perú suyupi, Perú uku suyukunapi hinallataq distrito nisqakunapipas, yakuta ama usuchispalla tinkunasqa llamkanankupaq.

“Sapa wata Lima hatun llaqta mama quchaman yaykuchin tawapachaq hununtin metros cúbicos nisqa servidas yakuta, mana allinyanchinkuchu ichapas huk ruwaykuman apanapaq”

Chay paqarichisqa qullqim kalpanchanallantaq Contribuciones Nacionales Determinadas nisqata (NDCs inglés simipi qillqa) Acuerdo de París de la Convención Marco de las Naciones Unidas sobre Cambio Climático (CMNUCC) nisqapi suyu kamachiqkuna rimarisqankumanhinalla.

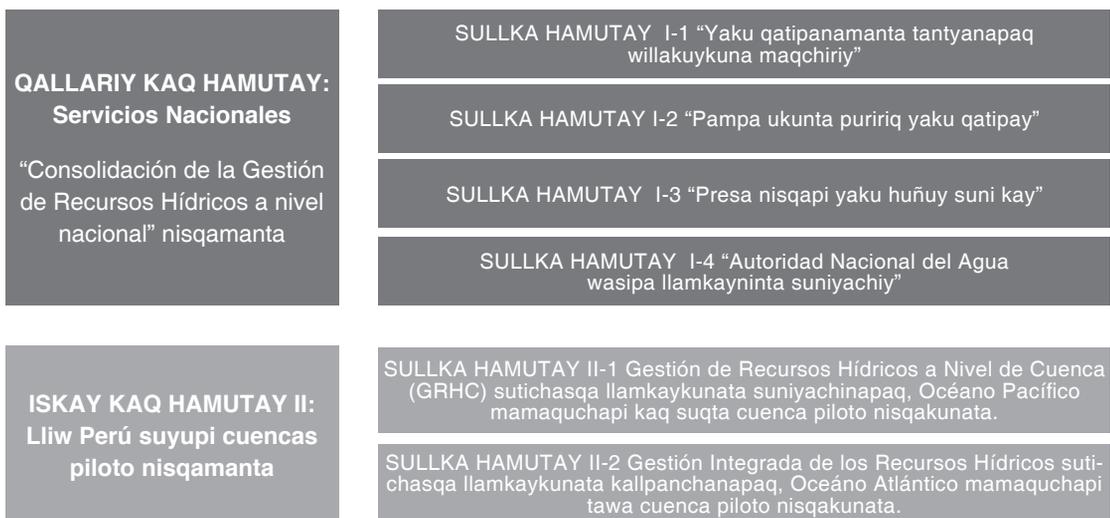
Chaypaqmi, Autoridad Nacional del Agua (ANA) chunka Perú uku suyukunapaq paqarirqachin Proyecto de Gestión Integrada de los Recursos Hídricos (PGIRH) sutichasqa llamkayta, yaku allin qatipasqa amachasqa kananpaq, runapa upyananpaq allin chuyaynchachisqa, uywakuna ama uunqunanpaq, tarpuykuna qispinanpaq ima, chayraykum yaku amachayqa wiñaypaq kananpuni, allinta umaymanaspa kamachiykunatapas qispichina llaqtawan rimanakuspa; privado

hinallataq estadopaq llamkaq wasikunanpiwan huk umalla yakuta ñawparichinapaq.

Llaqtapa umaymanasqanta rimarisqanta uyariykuspam llaqta umalliqkuna hinallataq huñunasqa llaqtayuqkuna, indígena llaqtakunapas tinkunakuchkanku, yachayninkuta ama usuchispalla ñawpaq hatun taytanchikkunapa, hatun mamanchikkunapa yachasqankumanhina yakuta amachanapaq.

Kay proyecto llamkaymi (PGIRH) iskay hamutaypi sapinchakun: qallariy kaq hamutaymi qatipan lliw Perú suyupi sirvichikunapaq yaku maykama aypasqanta, iskay kaq hamutayñataq qatipan 10 cuenca piloto nisqakunata, chaymantapas kallachkantaqmi suqta sullka hamutaykuna, hamuq qillqapi ñawinchkusqanmanhina:

302961 yupaychasqa PIP nisqapi hamutaykuna, Gestión Integrada de Recursos Hídricos (PGIRH) proyectota chunka cuenca nisqakunapi llamkachinapaq:

Willakuy: Autoridad Nacional del Agua (ANA).

Kay llamkaykunam aypayta munachkan:

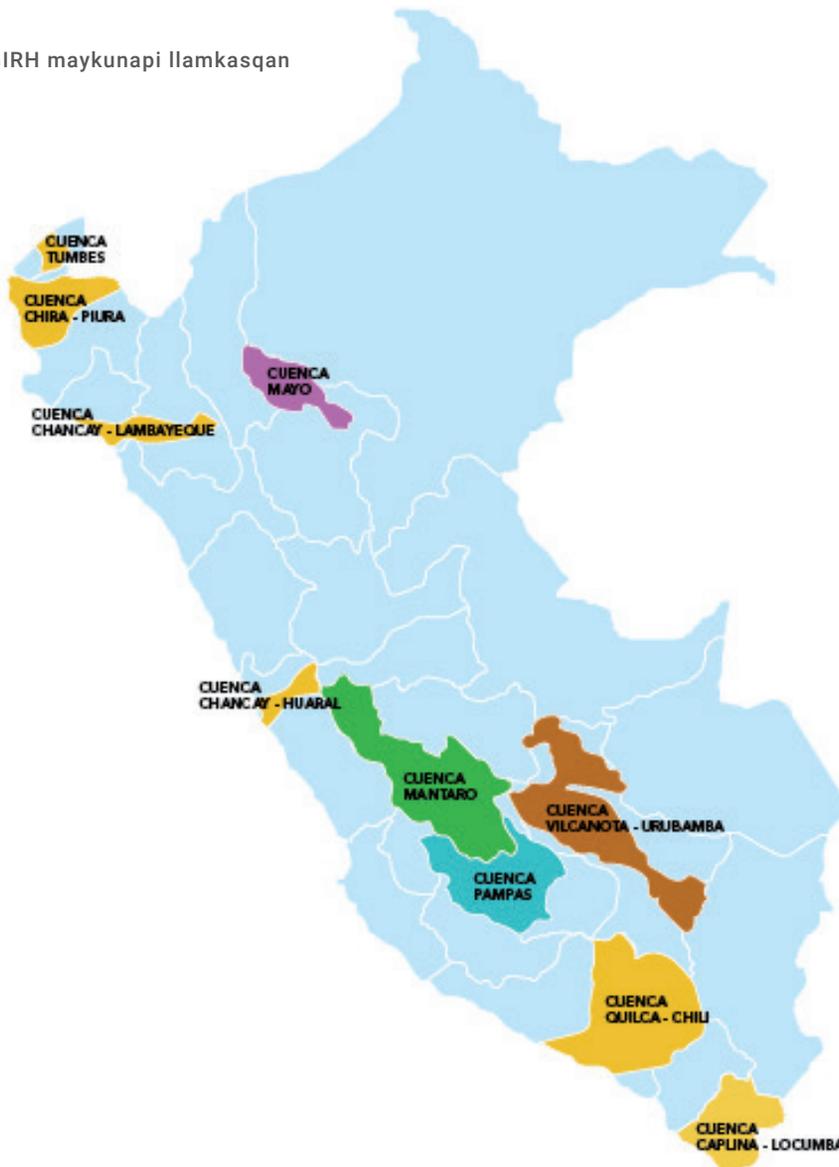
- 153 estación hidrometeorológica nisqakunata 20 uku suyukunapaq.
- 200 qatipaq wasikunata, bloque de riego nisqapi kallpanchasqata, 77 allinyachinapaq, 1,145 musuqkunata ruwanapaq hinallataq 160 musuqkunata bocatoma nisqakunapi ruwanapaq, sapakamapi dispositivo nisqawan yakuta qatipanapaq, chayhinapi 1582 bloque de riego nisqakuna yakuta chaqchunanapaq yaqa 200,000 has pampapi, 50,000 runakunawan.
- 30 cuenca hidrográfica nisqakuna 33 estación automática nisqawan kallpanchasqa hinallataq yaku qatipaq equipokunapiwan.
- Pampa ukullanta puriq yaku qatipanapaq iskay cuenca piloto nisqakunapi (Ica hinallataq Tacna), kikillan qatipasqa kananapaq. Kimsa comité de gestión hinallataq vigilancia nisqatapas, sapakamapa hamutayninwan yakuta qatipanankupaq.
- ANA wasimantapacha yaku muyuchinapaq presa nisqakunata técnico llamkaykunawan kallpanchanankupaq, suqta presa nisqakunata qatipanankupaq hinallataq 40 hatun yachayniyuqkunata llamkapanankupaq.
- Lliw Perú suyupi yaku llamkachisqankuta yupaychanapaq.
- Centro Nacional de Monitoreo Hídrico nivel II hinallataq IV, chaymantapacha cuenca piloto nisqakunata qatipanankupaq hinallataq yaku llamkachiynamanta Willakuykuna llaqtayuqkunapaq kallpanchasqa kananapaq.
- ANA wasipa Unidad de Prevención hinallataq Gestión de Conflictos UPGC – nisqata kallpanchanankupaq.
- Yakupa llamkachiynin sirvichikuyninpas utqayllaman chaninchasqa kananapaq.
- GIRH nisqapa tawa llamkaykuna (Mayo, Mantaro, Pampas y Vilcanota - Urubamba) llamkaykuna utqachinapaq qullqiwan chaninchasqaña.
- Técnico yachaykuna kallpanchay hinallataq huñunasqa consejo cuenca nisqapatapas.

*Qati ruwayninkuna imaynantan
calidad yakumanta ruwakun*

Qaway urquqin - Autoridad Nacional del Agua - ANA

PGIRH maykunapi llamkasqan

**Yaku qatipaykunapa
umaymanasqa
llamkachinankuna, gestión
de recursos hídricos sutiwan**

Gestión Integrada de los Recursos Hídricos sutiwanmi proyecto nisqata kcallpanchanku, Hamuq pichqa watakunapi kallpanchasqaña kananpaq Pacífico nisqapi yaku qatipanapaq consejo, chaymantapas tawa akllasqa uku suyukunapi, Amazonas llaqtakunapi.

Mayo, Urubamba, Pampas hinallataq Mantaro cuenca nisqakunapi ñawpariq kaq llamkaykunapim kachkan, Gobierno Regionalkunaman yanapakuy qusqanku San Martín, Cusco, Ucayali, Pasco, Junín, Ayacucho, Huancavelica hinallataq Apurímac uku suyukunapi, chayhinapi yaku qatipaq consejo nisqakunata paqarichinankupaq sapakama cuenca nisqakunapi, chaywanmi maskanku estadopaq kaq hinallataq privado empresakunapas yakuta allinta

servichikunankupaq, Plan de Gestión de Recursos Hídricos en la Cuenca (PGRHC) nisqantakama.

Kay plan nisqakunam estadupa wasinkuna llamkananpaq yanapakun, sapakama cuenca nisqakunapa yaku qatipaq consejo nisqamanta pacha allinmi nispa ninanku, hinaspapas ANA wasipa ari niyllanwan. Plan nisqakunata ruwanapaqmi tinkunakunanku Política Nacional del Ambiente, Política y Estrategia Nacional de Recursos Hídricos (PENRH), Plan Nacional de Recursos Hídricos (PNRH), chaymantapas Gobierno regionalkunapa, distrikunapapas Desarrollo Concertado nisqakuna, paykunam musuq llamkaykunata kallpanchayta munanku: Seguridad hídrica, infraestructura natural, Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS), Perú suyupi pachamama amachanapaq rimaykuna hinallataq sasachakuy kaptin llamkay, Contribuciones Nacionalmente Determinadas (NDC), huk culurakunawan tinkunakuy, qarmipas warmipas niraq niraqla chaninchasqa kanankupaq, tinkinaky Programa Multianual de Inversión (PMI) hinallataq qullqi paqarichinapaq programankuna, chyakunam llamkaykunata tinkunachin Ley Recursos Hídricos nisqapi kama-chisqanman hinalla.

PGRHC nisqapaqmi, hawa suyumanta proyecto iskay empresakunata akllarun, estadopa wasinkunata tinkinasqata llamkachinankupaq sapa cuenca

nisqapi umalliqkuna kasqanmanhina, chaypaqmi planificación con visión compartida sutichasqawan llamkaykunata puririchinqaku, chaypaqmi kimsa umaymanaykunata qatipanqaku: (I) planificación estratégica nisqata; (II) llaqta ukupi pikuna kasqanmanhina llamkanankupaq, hinallataq (III) modelamiento colaborativo nisqata.

Planificación de visión compartida nisqawanmi waskanku huñunasqa llamkaqkuna huk huñunasqakunapiwan tinkunakuyninta, yakumanta sasachakuqkuna, servichikuqkunapiwan. Kayna llamkaykunawanmi rimañakuyta llaqta ukupi tupachinanku PGRH nisqata umaymananankupaq, sapakama runakuna yachananku ima ruwanankumantapas, hamuq cuadruchapihina.

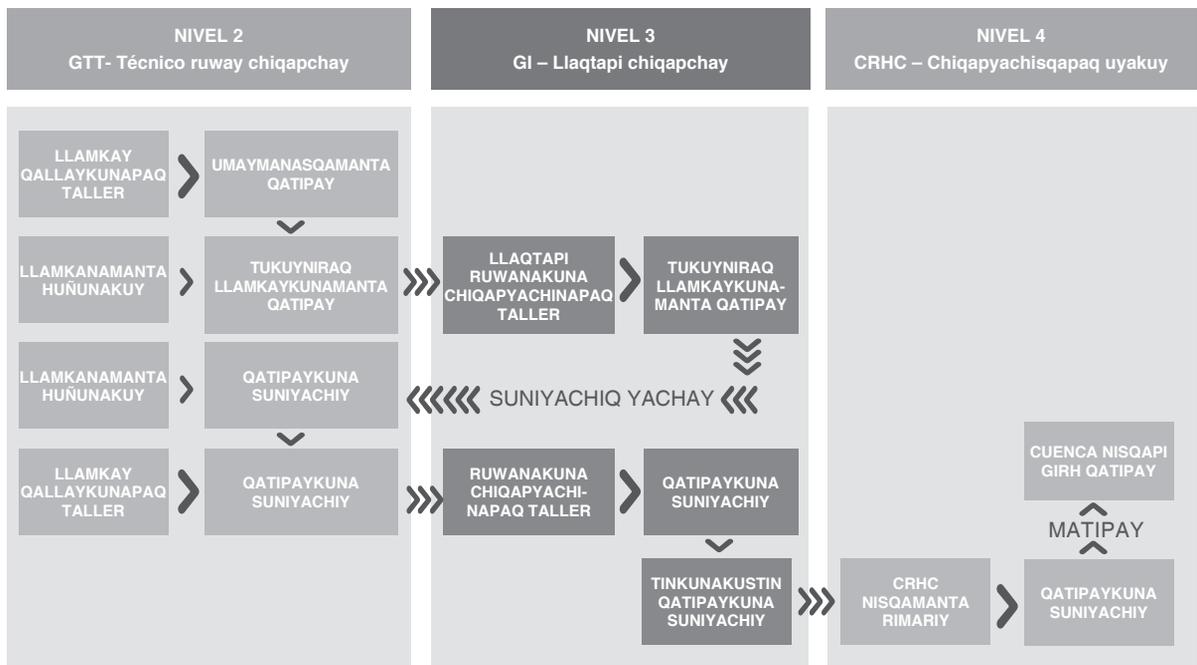
‘Atiyniyuq rimaywan kamachiq’ visión compartida nisqata allinta qatipaykunapaq:

PGRHC nisqakunata allinmi nispa ninankupaqmi, ima llamkana kasqanmanhina huñunakuqkunapa rimariyninwan, llaqtapi huñunakuqkunapa rimariyninwan hinallataq CRHC nisqakunapawanpas, consultora nisqakunapa paqarichisqan willakuykunawan,

chaypi riqsichinanku pikuna llamkasqankuta, llamkanapaq taller nisqakunapi, kaynakunapi maskanapuni técnico ruwaykunata allinmni nisqa ninankupaq.

PGRHC nisqapi imayna ruwachisqankuta:

Willakuy: Autoridad Nacional del Agua (ANA)

Kay watapi marzo killa tukusqanmantapacham, Decreto Urgencia qillqakunata Gobierno urqumuchkan coronavirusmanta llaqtata amachanapaq, chay kamachiykunam kachkan 2020 watapa diciembre killan tukunankama. Kay kamachiykunam kachkan PGRHC nisqapaq qullqi paparichina killakunapipuni.

Coronavirusrayku musuq kamachiykuna kasqampim PGRHC nisqapa llamkayninkunatapas

mususqyachimuchkan, ñawpaq pachapi taller nisqakunawan llaqtamasintin huñunakurqaku, kunan pachaqa hukmanyaramun llamkaykuna, ñawpaq pachaqa sapallanku karqaku, kunanpaq ñ a t a q l l a q t a y u q k u n a yanapanakuyta kallpanchachkanku rimanakuspanku, asuykanakuspanku, chayhinapi yakurayku sasachakuyninkunata tapuspa allinyachinankupaq, yanapanakuspankum yachayninkunatapas huntapachillanqakutaq.

Musuq llamkaykuna kaynata kallpanchakunqa:

- PGRHC nisqapi runakuna manaña huñunakunqakuchu, chayhina kananpaqmi tawa umaymanaykuna kan:
 - Nivel 1: Huñunasqa umaymananapaq
 - Nivel 2: Huñunasqa técnico llamkaykuna
 - Nivel 3: Huñunasqa huk llaqtakunawan tinkunakuy
 - Nivel 4: CRHC
- Llamkaykunapi llapanku huk umalla aypay munasqanku hinalla kanan.

- Tinkunasqa llamkaykunamanta willakuykunapi kallpanchana, llamkana ukupi, hawakunapipas.
- Llaqtapi yanapakuqkunapas willakuykunata utqayllaman umaymananykunankupaq, chayhinapi willasqaña imakunapipas yanapakunankupaq.
- Willakuykunata allinta tupachina, imayna llamkanakunatapas, sapa llaqta kawsasqanmanhina willakuna.
- Willakuykunam kanan, huk huñunasqa runakunawan ima rakinachikuqkunapas ama kananpaq.

Runamasintin rakinasqa kanapaq kamachikuykuna, huk llaqtakunaman ama llusqichkay, qali kawsay amachay, chaykunapaq kamachiykuna kaptinmi musuq llamkaykunawan maskachkanku:

- Pisi runakunallawan taller nisqakunata rumanapaq (suqtamanta asninga kanmanchuya) chayhina kaptinqa allinta qawaspam pikunatapas akllana.
- Willakuykuna qispinan radiontakama, internetnintaka utaq sapakama runata telefonontakama qayana.
- Ichpa kaq llamkana wasikunapa umalliqninkuna llamkana llaqtakama chayananku llaqtawan huñunakunankupaq. Chaypaqmi huk runa kanan, llaqtawan rimanakuyta ñawparichinankupaq.
- Utqayllaman kaq huñunakuykunapi kusirikuy kanan ama pisipachkanankupaq, chayhinapi runakunapas sapallanku kaspanku ama llakikunankupaq.
- Kallpanchachikuq videokunatam qawananku hinallataq capacitananku ima programakunamantapas yachanankupaq.
- Huñunakuqkunata whatsapp nisqntakama, utaq telefonontakamapas ruwanankunapi puriysina, tapukuyninkunatapas kutichina.
- Internetnintakama huñunasqa llamkaykunapi ruwasqankutam huñunakuqkunaman qupuna

PGIRH nisqapaqqa kayna musuq llamkaykunam allin kanqa llaqtawan kуска PGRHC nisqata ñawparichinapaq, chaymantapas kay llamkaypiqa achkam tinkunakuchkanku, consultora nisqakunapa tecniconkuna, huñunasqa runakunapa umalliqninkuna, privado hinallataq estadopaq llamkaq empresakunapa llamkapakuqninkuna, yaku amachanapaq huñunasqa runakunapas, lliwchallankum internetnintakama taller nisqakunapi tinkunakuchkanku.

per

not en fieroquinto

GASTRONOMIA

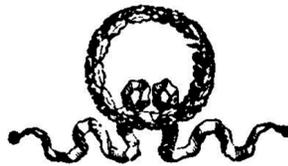
DI

ARCHESTRATO

FRAMMENTI

TRADOTTI

DA DOMENICO SCINÀ

VENEZIA

GIUSEPPE ANTONELLI EDITORE

Tip. premiato di Medaglie d'oro

M.DCCC.XLII.

Uqarikusqan

Mikunakuna, ñawpariq taki

Arquétrato griego harawiqmi karqa, Gela, Siciliapi paqarira, kuskapartin siglo IV a. C. ancha historiapi riqsisqata ñawpariq harawinta mikunakunamanta qillqara achka mediterráneo llaqtakunata suti-chaspa maypin chay watakunapa allin mikunata tarikun. Imaynatan mikunata ruwankunman hinatan qillqasqa ancha kusi asiy ruwaywan chayraykun achka kutin filósofos runakuna may Aristóteles, Antífanos, Linceo de Samos, Crisipo de Solos y

Clearco de Solos mana allinwanchu qawariraku.

Harawiqqa Hedypatheia sutiwanmi riqsisqa, kayqa ninanmi “allin mikuy”, versos hexámetros tawa qillqa takipin ruwasqa kachkan, kay obraqa tawa rimaykunapin tikrasqa kunan qankunaswan, ñawpariq haywayninchispi general Arquétrato ruwarisqan ñawpariq taki qankunaswan riqsiykunanchispaq, Ateneo qipa watakunapi kaynata nin:

“Arquétrato harawiq Pericles huk nin kaq churinpa masinmi karqa. Achka suyukunatan hinallataq mama quchakunata puririra kikinmanta miski kawsay mikunata riqsinanpaq, chay purisqan llaqtakupa waykukuq wasikunata waturira maypi mesapi allin mikuy paqarira. “allin mikuy” harawinqa achaka yachayniyuqmi sapankama versos qilqasqanpin allinta yanunapaq willarin. Achaka yanuq yachaqkunana chaymanta urqurunku imayna ruwayta pikunan kunankamanpas qunqaypi wañunkuchu.”

MIKUNAKUNA

ÑAWPARIQ TAKI

ANTIGUOS IMAYNA YANUKUYNIN

Lirico poetamanta mana iriqinichu
 Retoricas tikakuna,
 Imamanta mikuyninta ruwaykachan hina
 Yachasqanmanta hunta(illaqlataq)
 Dioskunapa lenguajem mana mikuymanta riman,
 Virgiliopa llaqliqnin munasqan campo
 Runaman urqukunamanta, campomanta
 Atipachiy,algedrezñataq yachachichun,
 Aridó rimaynin hamipakun! Materia ancha kusiona
 Ñuqapa akllasqaymi.
 Runata mesapi takini, nisaq imaynatan
 Mikunata sumaqyachina; hinallataq imaynatan
 banquetipa munayninta wiñachina
 Masita churayta, kusipuni
 Munasqa manchaypi mana allin pachasqa.
 Qankunas mana yachachisqayta uyarispa
 Gustuykichista kunankama qatirankichis
 Mana akllaspa, mana metoduyuq, mana cienciwani
 Mikuy munasqaykispisapan costumbrin
 pusachikuspa,
 Mana ni artetapas musqurqankichu,estudiyuyumi
 Yachay wasiman hamuychis, munasqay wawaykuna,
 Mana nishuta suyarispa
 Rimariyniy ancha yachaykunata nisunkichis.
 ¿Huk kaq Diosta qayarisaq, runa kayta
 Kikiymanta atiqtiy, yachakuyniy kallpachawaqta
 qawariptiy, astawan kallpachawan?
 Raymichakuykunapi aswan deidades kamachikuptin
 mana allinchu millaywa ruway: hamuya, Mitaologico

Dios utqayman hamuy, uyasapa Dios,
 kusi uyayki qawarichikusqanman hina,
 ruwasqayman asikamuy,dignota versuta ruway
 qammanta, lliw tiksimumantapas
 kay sumaq Arteta ñuqa munayman
 sirka harawiyniywan, acha sumaq
 huk aswan sumaq huñunayta, yanu ruwakuymanta.
 Mana llaki punchakunamantaqa rimasaqchu
 Maypin runa allpa llankayninta yachay tukurachu;
 Kay waqpi purin mana quñiyuq, mana culturawan
 Maypipas mesata tarini,
 Ama mana kaq pisipakuyta mañawaychischu
 Siglos watakuna hawanpi tutayaqta.
 Yana wasimasikunawan, manan anchata siqanichu,
 Nitaq metoduypas chaychu, De Hesiodo singlunman
 uraykuyqa allinmi, wiñaywatapi ancha
 riqsisqa Harawiq, Los Troyanos, kayrakuna,
 dioskuna takiq,
 chaynaqa yakuyqa chiqnisqa,
 mana munasqa, imay sunquraq? Manan karqachu
 muchachikuq ancha riqsikuy sumaqyachinpi;
 chaypi runaqa mana amachakuspa, mana artiyu
 mana yachaspa mikurqa;
 rayqayñataq mikunakunata miskichira.
 Homero menudencias wasipi uywakusqanmanta
 riqsichiwanchis, ancha genio
 Allin ruwaykunawan chapuyta yacharun;
 Ancha kallpasapa herwinkuna, guerrerunkuna,
 May kasqankuna tukuy niray ruwayninkuta

Ancha yachasqanchisña,
 Greciaman kamachirqa munasqanman hina
 Mana munankumanchu karqa,
 Cangrejosmanta acha miski mikuyninchista.
 ¿Pinmi mana yachanchu may llanpu runan chay
 yanqa yanqa mikunankunata ruwapuraku?
 Patrochmanta hinallataq Peleo churinmanta
 Manan aykaqpas mesapiqa tukuy niraq
 mikunakunataqa qawakurqachu:
 Hatun curvidunpi Corza utaq uwiqallan waqkunapa
 allin mikuyninpi karqa,
 Ilionta muchuchiya atirunku.
 Ulisesñataq Eumeowan munachikuspa
 Iskay kuchi kankasqata qawaykachin,
 Telamonpa Ancha riqsisqa mikunata quspa,
 Churin utqayman ruwaspa,
 Ninku Buey intirunchatas mikuyta ruwaykachin
 Lecheta, mielta, allpapa kawsay wiñasqanta
 Achaka watakunan Griegos runakuna mikuranku:
 Asiaqa chikan rusticas mesakunataqa kachirqaku;
 Orientaleskunataqa ancha yachayniyuq,
 Allin waykuqkuna
 Mikunankunata chapurqaku allin ruwaywan,
 Kanka wira ruwayninkunata saqirunku
 Wirata churaraku, hillita ñapurqaku
 Tukuy mikunakunata ruwaraku,
 Lliw tiksimumupi mana riqsiytukurqakuchu.
 Persakunañataq Greciata tukuy Alaqankunata,
 mikunankunata, llanpu cosaskunata qurqa,

Ichaqa Lacedemoniapi huk runa
 Allin yachay mikuyta sayachiyta atirun:
 Machu legislador, noble Heraclida,
 Rayqay wiksapan sayaykachin
 Mikuy kamachiyta ruwarun, leykuna kasqanman
 Millayta kamaykachin, wasinpiqa manan pipas
 mikuyta mana delituwan atirqachu.
 Llaqta runakunaman allin karqa Higos, potage, wino,
 queso, aku, salsanta aparqaku—
 ancha riqsisqa salsa
 Espartanos runakunapiqa wapu munasqa karqa
 Ichapas mana allin riqsiyan, aswan mana kay
 kaykuna vinagremanta hinallataq kuchi chapusqa.
 Ninku huk mikuysapa rey, pinmi kay yana
 upyaymanta uyarisqa allin rimakuyta,
 Huk punchaw malliyta munasqa: utqayllatas huk
 yanuq yachaysapa runata tariyta atirun;
 Mesanman llusqsimun; mamachallay!
 Nanay sunqu!
 Qallu puntan pisita chay upyayta
 Malliykuchkaptin piñakuywan aqturpan
 Huk suyupa ancha munasqankuta:
 Ancha piñasqa niykun kaynatan engañawan?
 Yanqaña yanuq yachaysapa kamisqa qiparun,
 Wiraqucha, kutichipay, kay guisuywan churanaraq
 kachkan—imaynanpitaq qunqarunki?
 Mana tukusqaraq wiraqucha, rimariyuymanchu,
 Imaynata ruwakusqanta chayman chura
 Espartano lliw raskikachasqanta ancha rumi

waqcha kasqanta,
Eurotaspi aswan allin ayllikusqan.

Atipaymanta ancha watakuna suyay munasqan
Atenas kusi wasinpi ruwaykun
Artes ruwayta tikarichiyta, ancha munasqa allin
yachaysapa chapuriyninta aswan allin miski
mikunata ruwananpaq.
Runakuna ancha munasqa, allin genioyuq,
Yanukuyman allin churayta yacharunku,
Hatun quimiata allinwan ciencia kuyuchiyta
Yarqayta chinkachista atirunku
Suyumasin pinmi munarqa munay ruwayninta.
Allpamanta hinallataq yakumanta kawsaykunata
Ancha ciencianman allin materia karqaku
May guisados ruwayninpi waranqantin
Mana riqsisqata qawaykachispanku.
Chapurisqa qawaspaqa mamallay nispan qiparqaku.

Achakan kay liwrumanta qillqarqaku,
Aychamanta, huktaq legunbresmanta,
farinaceosmanta, qurakunamanta, frutaskunamanta.
Kay acha munay obraskunamanta qillqakuna
Ichapas nisaq? A Actides, á Miteco,
A Filoxene, y Hegemon de Thasos
Con Timbron de Micenas? Astawan Arquestrato,
harawi, yanuq
ancha laurelwan koronasqa karqa
manañan sutichasaqchu? Emulo suyo yanukuypa

takin, mesapas astawanraq ah! Pay gloriata
watakuna ayparun chayqa
--ñuqa—ventura rayku
Hamuqkunawan yupayta atisaq
Ancha kuya sunqu munasqanchiswan
Autorpa maypin kawsayninpi mana allin chaskisqa?
Waranqantin tukuy niraq amalgana ruway
Acha riqsisqa karqa, cejamo, comino
tomillo, oregano hinallataq serpol huñusqa karqaku
huk vegetales rikawkunawan:
chaymantaqa Pollos, Pavos
uwiqakuna huntarpanku.
León achka niraq mikuy ruwayta atiykun:
Mama qucha challwakunata, mayukunamanta,
Congrio, Mero, el Barvo hinallataq Arenques
Desnaturalizados riqsisqakunamanta, relleos
ruwaykunaqa waranqantin allin mikuyta
Makinpiqa ancha miski mikunan ruwarukun.

Kaypiqa mana nisaqchu acha salsas yupaykunata,
Rellenokunaqa kuisqa, qillikunapas
Genioñataq mikuy yachayninwan umanchasqa
Tukuy niraq ruwasqanmanta. Thaerion sabio runa
pastakunapi riqsisqa
aku solidapi aswanraq makinpin
varquillusman qispirpachin, pastelespi,
wayramanta buñuelospi; Capadociomantaq Ojaldres
ruwasqanmanta secretuta suwarun

lechepa aswan yuraqraq, monte Himeto miski
mielnita chapuykuspa, Griegos runakuna mana
munasqanta; allpan mana munanchu, abejas
ruwaysapaqa yanqa yanqa pays esclavizadop
maskan,
dioskunapata hinallataq sacha tikariqkunapa saqisqa.

Chaynaqa Greciamanta raymichakuykunaqa allin
graciayuq, qapaq kaynin
Industriakuna, reyñataq decretokunata rimarqa may
nisqanta qatipaspanku
Lliw reyta qatiqkuna; sumaq reyno!
Mesata allchaparqa, mayninpiqa mana
Kaqta panara hinallataq licenciayata;
Payqa upyanankupaq kamachirqa kaypin
Kaypin ruwaylla ruwara:
Mana allin upyaqqa, manan upyarqachu
Mesamanta piñakuywan wikapaspa sunqun
yachasqanta qawapayaq rira, mana pipas kanchu,
Wiksanmanta mana allin kaynin, delincuente.
¿Piraq Griegokunata sutichanqa,
mana Romanosta
sutichaspa rey llaqta, pinmi
kamachirqa pachaq provincias lliw tributarias
ruwasqanta?
Millay rimayninta lliwpa ñawpaqninpi iñiykukuq
Manan jefes kaqkunata allpa llankaq runakunatachu
Ley kamachikuymi kaq costumbres kayninta ruwara:
Qapaq kaykunaqa qichuspa, millay panaqkuna,

tupaykanchinku kaqllata qapaq kayninwan,
Tarquino reynado llaki kaspapas
Arte ruwaypi tukuy suyukunapi tikarira.
Romapa herowinkuna hinallataq consules kaqkuna
Luculo huk niraqta qawarini... hatun sutinta,
Muquyta qunqurini ancha hanllariywan
Munasqanta taqllarini, qapaq kayninta qawarini:
Atipaqtapas mana tigraneswan manchakurqachu,
Mana chayqa Diana ancha riqsisqa mikuysapata.
Mitridates y Amilcar yanqañan kamachikuyninman
qulluykunku Asiamanta qawaykun.
Reykunaqa carrunkuman cadenasqa
Hatun general kay ¿imanantaq Luculo runata?
Cena mikuyninkuqa aswan risichisqata quykun
Chaypiqa Ciceron, hinallataq hatun Pompeyo
Ancha risikusqa sumaq qapaq banquetikunapi
Chay llapa llapa mana yachaqta ruwarparin.
Huk punchaw tarikura: huk yanuq runa
mikunakunata paypa mañayta munara,
Payqa kutiykachin; mana imapas qipanchu:
Luculo kunanqa tuta mikuyta Luculo wasinpi mikun
Lliw riqsikuymanta ancha huntasqa,
Chay hayllichakuypi machuyasqa
Yachakusqanta lliw aypasqanta fentinpi churarpan.
Orientemanta occidentekama
Allpaqa kawsayninkunata munachirqa
Kay yanukusqan tullpamantan Arte paqarira;
Ñawpariq guinda karman chay munasqan lliw
Europamanta.

Chaypi qawaykukun hatun escuderoskunata
Musuy mayordomos hatun wiraquchakunapa
munasqanta ruwanankupaq; chay kutimantaqa
yanuq runaqa qapaq qulqisapaña
Manan may aypasqan hinachu karqa
Ñawpaqqa ancha ciencia riqsiqanmanta
Magistradumanmi ayparun munasqapi.
Astawan riqsisqa Marco Antonio sumaq
mikuykunamanta apuchachin,
Cleopatrawan allin mikusqanmanta llusqispa
Mesapi machasqa, ancha hatuy kuyayninpi
hukllaqtata quykun lliw muyurinintataq hatun
artistaman. Pinmi kay llanpu
maki reynaman quykun;
Romano ancha allin kaq suyu runa.

Waranqantin musuy miski mikunakuna
Apiciomanta qaynakunapi sutin huñuqa rikukurqa
Sectata ruwarun chaypi pachaq querellas Apicoswan
karqa, musuq salsakuna.
Romanukunamanta, cesareskunamanta mikuy
munayniqa yachakunmi churin raymichakuykunawan
Ninku, huknin kaq banquete raymichaypi is kay
provincias mikuy ninta mikuykun: Vitelio
kamachikuyninpi payllaña chikan reynadunta
munasqanta ruwaspa;
Mana imapas mesapi haywakuqanta niraqtaqa
aypankuchu huk punchaw wawqinman mikuy

qusqanman, chaypi qawaykukun uma muyu hina
ruwakuy qanchis waranqa aveskunata, is kay waranqa
challwakuna: lliwpas nishu karqa,
Enobardo churin lliw chay mikunapi qulqi churasqata
nishupunin mana umanchanapaq hina: llunku
sipi qmi karqa, millay ruwaq runa may wixsanmanta
sunqunta riqsini. Payqa mesapi tiyakura kaqla
sumaq inti llusqimuchkaptin,
Aurora kutimuntintaq, payta tarira.

Neronesmanta allin qapaq kayninta chaskirqa
Claudio mana kallpayuq, Gloriata munaqqa allin
mikunata. Caprespi tiberio ayqirisqa,
May costumbre kayninta qatipara, ancha chiqnisqa
romanuman.

Caligula mana maypi ruwasqa banquetita
ancha riqsisqa Incitatus uywanman quykun;
¿getamantaq metódico mikuy munayta mesanpi
alfabeto qawasqanta qunqayta atiymanchu?
Hatun kaq Domiciano senado
Augusto riqurimun,
Estadupa huk kaq negocio ancha sasapi
“militar taytakuna hamunaypaq kamachiwanku,
“ mana allintachu kay imperiomanta kunanqa ruwani
“ mana chiqnikuynikistapas kuyuchista munanichu
“ rimakuyta mañakuyta imaynan destino kanqa
“hatun romamanta, conquistados llaqtakuna,
“hawka kawsay ruwayta, utaq guerra qallariyta;

“kaqkuna maypin upallariy ruwana kanan
 “challwamanta kaypin rimakun, allinwan quchachana
 “mayqin salsan allin kanman.”
 Senado sayapaykukun acha allin ruwayman!
 Rodaballo challwaman ayasqa salsata quykun.

Ñuqa atiyman Takiykunata sumaqyachinaypaq
 Waranqa uya riqsisqata niyta,
 Manan chikan riqsisqataqa, pachaq crónicas qillqayta
 qayakuyta, ichaqa antiguas
 yanukuykunata saqisun: ñan achkataña Griegos,
 Romanosmanta rimarukun;
 manan punchawpi huntanraqchu, allinmi
 siglonchiskuna mikuynin.
 Harawiqkuna achaka mana munaywan ruwanku
 Manchakuspanku, sichus waq rimaymanta
 llallinakunku, sipas munakusqankuta millayta
 qipachinqaku, allin ruwayninta mana allinta saqispa:
 Allpapa ñanninkuna mana ancha noble apolonta

riqsinchu, may phuyuta pawanku:
 Mana riqsikuqllaña uywa raprayuq pawaspa hina
 Olimpo anaq pachapin corte wasikunaqa kan
 Ñuqaqa yanapaq awka kaywan masichakuspa
 Mawka masichakunamanta,
 Qaqawan hapini umanchasqayta, allin kananpaq
 Delille noble versoskunapi, awkalla
 Campomanta sumaq cuadroa qawakuytan ruwarun;
 Runata llinpin uchuy mayuchakunawan wichqaspa
 Sumaq qatakunamanta sachasachakunapitaq
 Miski muspaynin huntasqapi,
 Waranqantin wasinpi achaka pukllaykuna
 Kay allin mawka ruwakuytan chakata munani;
 Campupi runakunata manan aykaqpas mikuyta
 rikunichu, atispaqa kay qunqay mana panpachakuta
 allchapayta munani.
 Ñawinchaqkuna allinwan ruwaychis, kay qillqa
 ruwasqaypi musay munakuptinqa,
 Versosniyta ruwayniykisrayku panpachaykuychis.

Traducido al español por: Don Manuel Pedro Sánchez Salvador (1818).

Traducido al quechua por: Marisol Mena Antezana (2020).

Fuente: Arquéstrato. 1818. La gastronomía, o el arte de comer. Henrique
 Bryer, Bridge-Street, Blackfriars. Londres, Inglaterra.

Uqarikusqan

Mejia Corregidor runapa winun

Adán Felipe de Mejía y Herrera Limapi paqarira iskay chunka iskayniyuq quya raymi killa kay 1896 watapi. El Corregidor nispa masinkuna hinallataq ayllun suticharqa artículos ima ruway qilqasqanta manan firmarqachu, ichaqa hukchallapi riqsikura paypa ruwaynintaqa.

Chay sutitaqa churarunku kay San Miguel distritu Lima hatun llatapi kуска tiyunkunawan hinallataq awlakunawan tiyakuptin, chayqa karqa 1924 watapi, pikunamanmi mana allin gramaticales ruwayta allchapachira, rimaqtinkupas allinwan rímananpaq ruwara, chayrayku El Corregidor nispa suticharqaku.

Adán H. Mejía taytan ancha riqsisqa hanpiq llaqtapi karqa, tayta Hilario awilunñataq ancha munasqa, riqsisqa boticario capital llaqtapi, chay rantikuy wasiqa ancha waturisqan corregidor runapa karqa uchuychanmantapacha, awilunpa ancha yachayninwan allin

ruwayninwan kallpachasqa, pinmi sumaqta runakunata chaskira, willkanchanpa qaway qawayllanpi.

El corregidor runaqa yachaynin qispisqa kay facultad de letras de la Universidad Nacional Mayor de San Marcos sunturwasipi, 1928 watapi kay diario El Tiempo chayman yanapaq hina yaykurun, maypin crónicas limeñas kaqta qillqariqsichira umanchakunku “De la viandanza urbana”, hinallataq “Exhumaciones” kami-yhamutarichispa chay watakunapi qillqaqkunata.

1932 watapi qillqaykun “El hombre de la calle”, chaymanta wata tukuyllapi llankaykun “La revista semanal” ukupi. 1937 watapi siqaykun “Universal” riqsisqaman, qipa qillqayninkuna kapurun “La Prensa” 1946 watamantañataq umanchaykunawan “Ayer y hoy” chaynallataq “Puntadas sin ñudo” qillqakunawan; pichqa punchaw aymuray killapi kay 1948 watapi wañurapun.

El Corregidor runaqa asichikuq cronistan karqa, neologismo rimaykunatan kikinpa paqarichisqanta hapira, kikinpa yachasqata hina utqalla qillqasqanta riqsi-panapaq, “oftalmología amachay niraqmi karqa, susiqaykachira ñawinchaqta, mana allin qawaymanta anchurichispa. Lliwkunapi achkaña huñurparikuptinku, patankikunapi, calzadas, cines, yachay wasikunapi, universidades, hapina wasikunapi,... El Corregidor runapa rimaynin hatunpi rira, plaza pampa hina, ichaqa allin kiqlluchasqa”, chaynatan uchuychanmanta masin Juan Francisco Valega willakun kay prólogo ukupi ñawpariq edición liwru “Ayer y hoy” umanchasqata 1959 watapi riqsichira crónicas limeñas qillqa huñuykunawan La Prensa chaypi El Corregidor qillqasqanta.

Crónicas maypin ruwakullantaq imayna ruwayninkuna kay limeña yanukuykunamanta, El Corregidor runaqa karqa, ancha munaq ruway kay waykukuy ruwaykunamanta, chaytan qillqayninkunapi allin chuyata saqirun.

Juan Francisco Valega nin “Adán Felipe Mejía kawsakuyninqa, pinmi El Corregidor sutichasqa karqa, mana senderita munaq, llakiysapa, asiy kusilla uyanqa karqa. acha upyakuq karqa ichaqa allin rimaypi , allin qispisqa runa kayninpi. Ancha kallpachaq karqa wakinkuna qillawan kachirqaku. Ichaqa nanayninqa asiy wiñaypaq karqa, wañuyta atiparun”

Kay edicionpim huknin kaq allin crónica uqariyku maypin winumanta rimarin hinallataq imaynatan kay Limapi upayakun, allinta malliykunapaq.

*“Oftalmología amachay
niraqmi karqa,
susiqaykachira ñawinchaqta,
mana allin qawaymanta
anchurichispa”*

WINU

Sapankapa hatun suyukunaqa sutiriqsisqa upyaykunanwanmi, chaywan machanku, lliwpa qawayninpi, mana pinqakuywan ima nisqankutapas.

¡llaqtapa paqarisqan punchawkuna machakunku!

¡kuisisqa!

¡qiruta aysaspa!

¡crislakunata tupaykachispa chiki chillpa phawanankama!...

¡kuisisqa paqarisqan llaqtamanta , ancha rupay kallpa suyunpa upyay!

¡kuisisqa!

manan lliw tiqsimuyu suyukunaqa kusillaña upyayninmanta mallirinku nitaq manaña atinakama machankuchu

¡mana!

Kikinpa traguwan, chayqa ninanmi allin qapaq ruwaywan riqsikuywan kaymi

Imaynan lliw tiksimumyu kawsay ruwakuyninpi churakun.

Historiyata ruwakun.

¡yachasqaymanqa kikin historiyan, historiyaqa manan qayna wañuy yuyariychu, may kaqmanta ruwaqkuna nisqankuman hina kay repeterias kaqkunamanta...mana chaynaqa kawsariy kunanpuni!

Histoyaqa kunanpunin...

Cultura kawsakuymi

¡huknin kaq kikinmanta upyayqa, culturam!

¡churapayaymi!...

¡uku kallpan!

¡allpamanta kamachiriq!

¡runapa rantinyachiq!

¡kawsay!

¡taspi puriy!...

¡kallpa!

¡kaq kaynin!

¡hatun kamachikuy!

¡kallpawan!

Ingleskunaqa wiskiyuq.

Franceskunaqa, koñakeyuq.

Alemankuna , cervizayuq...

Rusoskuna , vodcayuq.

Yankikuna, saqra chapuykuna.

Belgakuna...!ajenjo!

Chinokuna, arrozmanta aguardientita.

Catalaneskuna, kusillumanta anicete Badalonapi...

Peruwanukunaqa...!pisco, aqa!

Homero griegokunapiwan... ¡Uvamanta winu!

Kikinipuni:

¡tawa culturallan allpa miski machakuypi kan!

Griego, uvamanta winunwan.

Peruwanu, qori saramanta aqanwan.

Alemán, cervezanwan.

Kuya arabeñataq, alambrique destiladorninwan...

Alcoholcunamanta...

Wakinkunaqa ruwayllan kanku.

Qurakunamanta ruwasqa.

Qivi ruway.

Kallpa chinkay.

Chapuy...

Mana munasqaykipas, ancha miski machakuyqa uvamantan.

Aswan natural.

Chayraq llusqisqacha.

Aswan qali kusi asllawan asiysapa

Takirunku:

Virgilio

Horacio.

Ovidio

¡mana wañuq versokunapi!...

¡waq apuyayñawsa, Homero Melesígenes, kawsaymanta ancha allin kay winuta upyarun kay Grecia viñamanta halo muyuriqninmi takispa olimpikus dioskuna munaywan uyariraku, umanpi yachakurqa!

¡Exametros anqas yuraq!...

Baco taytakura, machu dios crapulon, regodeos, viñata amacharqa
Iliw kaqmantapas.

¡Wau, yanqa taytachaq upyaykuna!

¡Anqas yuraq vacantes, puka yuraq!

¡Chipre!

¡Falerno!

¡Paphos!...

Chaymanta...

Italia winuskuna, llanpulla.

España winus, allin taqyasqa.

Francia winuskuna, riqchaysapa.

¡Criollos winus!

¡Peruanos!

Winumanta aqa rubiman riqchakuq.

¡Kachina!

Ica, multánime.

Moquegua, munarikuq.

Calango, retinón

Rinconada de Mala, edulcorino...

Surco, fácil al gaznateo.

Madgalena del Mar, llinpi, aborgoñado, palilluman asnaq.

Pedregal, azambado.

¡Kawsayta qatipasun, winuta allchapasun, huknin kaq ancha kuyasqan
runakunapaq qipaqmi!

¡Ah, mawka ñawpaq winu Perú suyumanta kusirichiwanchis!

¡Oh, piscukunchis!

¡Oh, lliw llinpimanta uvanchiskuna, lliw munaypaq tukuy sayaykuna!

Hatun barrilkuna.

Huntariq bodegakuna.

Wiñariq ñawi rapicha...chuya sunqu... mana ruruq... pakasqakuna

lunpu kaspikuna, boas hina, iqueños panpakunapi, Llasa kayninpi
mana kallpayuq hatun racimos huñusqa ukunpi...

¡munasqa allpa mana yupaykuna allin llinpisqa winu qirupi upyakuy,
kullukunapa llantuy chakinpi, Tutayaykuqpi, yarqapa takiyninpi
chillikukunataq ranranyan... allillanwan wirasapa wallpa tomatepi
llanpuyasqa, ñawpaqta mikurisqata!!

¡Tayta inti churakun!...

¡Tuta urmarin!

¡Kusikuy chayamun!...

Maymanta urqurisqa: Mejía, Adán Felipe (1959).
Ayer y hoy (Recopilación y prólogo de Juan
Francisco Valega) (1ª Edición). Lima: Ediciones
Tahuantinsuyo.

Uqarikusqan
Taytaya
qilqayninkuna

Qillqasqa: Augusto Dalmau

Huk yana qaramanta maletinpi, pinmi Taytay karqa, Tayta Sixtilio Dalmau, llankayninman hinallataq huñunakusqanman paywan aparqa, achaka makiqillqa allin yachayniyuqta tariruni, utqayllamanmi qillqaynin rayku riqsiparuni, tunpa qaymaqillqa ichaqa allin qillqasqa.

Sapankama qillqasqanta ñawin-charuptiy ancha kusiywan tariruni huknin kaq allin ruwayninta maypin kawsakusqanpi llankara astawan educacionta hinallataq servicios turísticos waturiykunata Perú suyupi

kallpachananpaq, kay versos qillqasqanpin umanchani imaynatan pay kay sumaq suyuwan tinkunakurqa, ancha hatun llaqta kuyaynin hina may paqarisqan suyunrayku, chaynallataq allin sunquyuq may pay kasqan hina ayllunwan hinallataq masinkunawanpas, chaymi kay qillqayniypi kay versos qillqa paypa sunqururunmantapacha qankunasman riqsichiyta munani, ayanmantapacha qawariy waqrunapa pinmi mana pisipaykuspa llankaykun kunan kay universidad Le Cordon Bleu Perú suyupi kananpaq.

Augusto Dalmau, vicerrector de la Universidad Le Cordon Bleu

Qaway urquqnin: JNF / Universidad Le Cordon Bleu

Minuto rakiq kaynin

Mayupa yakuntan paqarisqanta qawani acha hatun llusqiyinipi
Cristalinaskunawan asiykunawan lluchkakuyta
Puka qata uray muqu kichkaniraqtinta
–Ichachus conquistadores guerreros llawarchasqanchus, Capayuq misti runakunapa,
pikunan Kallpasapa qaritukuq llallirqaku Sunqun akllasqanrayku–
Amaru kirisqa paki hina,
Acha rumiyasqa chakinman urmay
Puriyninta umancharuspa, manachayninwan tapuspa,
Qunqayllamanta churaykuspa katatariq hina, pawaspa.

Kusisqatan qawarani puntayaq urqupa sikita pukllapayayta,
May warma pukllapayan makinpi peligruta hina,
Llantata asiriy may sutiyninpa ukunpi raskiq hina aychanta kirichaspa; Hanay sayasqa puriy-
ninta pisipaywan qatipaspa, Mana riqsiy ruwaykunata uyapayaspa.

Chaymanta, samarikuy umanta huntan kurkunñataq hunpiyan huntarparin;
hawkalla, chinkasqa, ñanninta tapupayaq
Qillarikuspa makirikranta chutarispa
Yanqa urqukunawan pukllapaspa maymi kawitunta munapayan.

Munay kayninpi mana qipata qawarqakuchu chisi, nishu chisi,
Kawsakusqanpiña yaykuy tutaña,,
Qaru kayninta musiyarukunku
Mama quchapa muchayninta wirpanpi musirpakuptin.

Uma muyu purisqankupim qawarqani
Ñanninta qatipayta aypay munasqanman,
Ñuqataq, qasqun uku pakikuyta musiyarani
Mana paqariq llallinakuypi matinta panakuyta
Uchuy ñanninmanta rakiy munayta
Waq muqukuna qapaq puriyininta sasachaqta.

Ayaypi ayayninta musiyaspa waqarani.

Kamiyniykita yachaspa waqarani;
Waq sacha niwarqa may llantumanta saruchasqa
Pitataq makiy katataspa
Waq chikan kawsayninta qichurpan mana suyay atiyinwan pukllananpaq,
Waqachun, mayupa yakun wiñarichun
Ñuqaqa mana ruwaranichu;
Manan munanichu upyanaykichista qatqi yaku pakasqa nanayniypata
Mana tukukuq yakuta qawarqani.

qilqaq: Sixtilio Dalmau Castañón

Gloria Hinoztroza ruwasqanta riqsichispa kуска Raúl Vargas periodistawan kay iskay chunka kimsayuyq Feria Internacional del Libro Lima llaqtapi.

Qaway urquqnin : Andrew Gibbon / Universidad Le Cordon Bleu

Liwrukuna qillqariqsichiynin

Perú suyupi yanuynin

De Gloria Hinostraza

Perú suyupa yanuynin, tradicionales willakuykuna Universidad Le Cordon Bleu ñawpariq qillqariqsichisqa ruwarisqankun hinallataq Editorial Planeta qillqayninpi, históricos willarikuykunatan huñurin tradicionales ruwarikusqanmanta yaqa pusaq chunka recetas yanukuy manta Gloria Hinostraza kikin ruwayninpi allin akllasqa, ancha riqsisqa investigadora yanuq hinallataq Perú suyupa yanuyinkunata riqsichiq.

Kay ñawpayriq edicionqa Perú suyu munachikusqan ancha qapaq cultura rimaykunan, tiksimumyupi biodiversidadninrayku ancha riqsisqa suyu, patrimonio histórico, ancha allin mikuyninkunamanta. Huk suyu maypin ritual religioso hina mikuyninta kawsarichin, maypin mikuqkuna, mama quchapa kawsayninkuna

hinallataq allpa kawsay tarpuykuna allinwan ayninakuywan, munapakuynin, emociones nisqa kуска allinwan tinkunakunku.

Perú suyu yanuyninga, tradicionales willakuykuna inkakunapa allpanpi imaynatan kawsay tarpukuykunata allchaparanku técnicas tradicionales nisqakunata uqarin, imaynatan época colonial nisqapi eupamantapacha Americanman lliw productos chayamusqanwan chapukurqaku, aysarichispa huknin kaq ancha riqsisqa tiksimumyupi mikunata.

Kay qillqariqsichiyqa Feria Internacional del Libro, Lima llaqtapi 2018 watapi riqsichisqa karqa, rimayninpitaqa ancha riqsisqa Perú suyupi periodista Raúl Vargas Vega umanchara, gastronomía Perú suyumanta ancha riqsisqa kallpachariqmi.

Raul Vargas rimayninpi*

Ancha hatun kusikuymi tarikuy kay liwru Gloria Hinostriza Clausen qillqasqanta riqsichiyninpi, manan riqsiq may ruwarisqan gastronomica ruwaynillanmantachu, ichaqa Rodolfo Hinostriza ancha riqsisqa tinkukusqanmantapas, hatun harawin gastronomo yachakuq, chaynallataq-- huk qawariymantaqa--, yachachiq ruwayninkuna riqsisqaymanta, maypin yachakuq hina paywan karqa huknin willkay. Chaynan riki allin taqyasqa ruwaykunana kan liwrumanta rimarinapaq maypin maskarin ancestral mikunanchismanta peruanidad kayninta mañakuyta, paypa ruwayninpiqa prehispánico saqisqantan anchata riqsichin gastronomía nacional anchata chaypi umanchakuspa chaywatanchiskunamanta.

Uchuychachispa, may huk ancha riqsisqakuna ruwaypi hina rimarikunmanmi, kay wata kawsakusqanchispiqa yanukuyqa aswan uku sapikunawanmi, herencia saqisqa kan, taytakunapa saqisqan, alimentario hinalltaq gastronómico uku ruwayninchispi kan munasqanchisman ruwachiwasqanchis. Manan kay postre kayninpi sapinchis hamusqanmanta aswan mikuysapachu kanchis.—maypipas hawastaqa yanukunmi—sichus wakin llaqtakunapi mikuy tikrakun ancha allin ruwayman, ancha sumaq, riqsisqa, ritual ruwaykunaman chaypiqa mana sumaq mikuyllachu ichaqa civilizatoria ancha kusi kawsayninchismanta kaqmi.

Ichanpasmi, kuskanchasqa culturales ruwaykuna yanukuypi manan kayllachu, sapa watakuna qawarispas, épocas nisqakunaqa hukniraqkunana prejuicioskunata wichqan, llutan rimayta chaynallataq panta qawayta, cultura civilización sapinmanta rimana-paqa churarikunan huk qawarikuypi ancha ruwayninkunamanta hinallataq munayninkunamanta, millaymi uyarikun, ichaqa kaqtan tikrananchis kay ancha riqsisqa rimaypi; mikusqaykita niwan pin kasqanykita nisqayki.

Españapa americana puriy ruwayninkuna—europa ñawpariq asuykamuq tukuy niraq kulturakunamanta kaqllanpi allin ruwasqakuna, hatun musuqtan hinan qawarikun, razas kaqkuna karqa, culturas, huk niraq costumbres chaynallataq—panta ruwaykunata ruwaspa—wak españamanta aswan huk niraq, kaqllanpitaq saqisqa wakin europeo suyukunamanta. Qunqayllamanta americanos llaqta culturanta riqsiy tukunkuchu, may civilizaciones nisqa hatun risikuykunawan karqa aswan atunsun mexicano hinalltaq peruano karqaku.

Chiqapninpi imatataq niswan kay mestizaje apakusqa americano hinallataq España suyuwan allin chapuy yachaykunamantachu rimakunan, mana pakayta atiswanchu chay muchuchisqanku mana riqsisqankumanta, musuqman churakuyqa watakunapin

*“Chaypin
Piru o Pirue
gallarín
may kay
liwru
qillqaq
nisqanman
hinaga
ninanmi
“Uliw
kaqkunapa
huñuna
kuchu”*

puririn hinallataq prejuicios ukunku-napi kaqta atipananku. Colonial watakuna, maypi riqsikun muchuchisqa watakuna kuskanchakuy musuq yachay ruwakuq chaynallataq karqa mestizaje wiñay kallpayninman kikinchi may Africa utaq Asia ruwakusqanpi hinaqa. Americano umanchayninpiqa ancha munachikuq hinan qawarichiwanchis huk niraq kawsakunapaq, costumbres nisqa, yuyaymanakuna allillamantan europa colonialman chicanmanta aypayninta riqchakurqa.

Yachakusqan hina, ñawpaqtaqa costumbres qawarikusqapiqa mikuymi kachkan, pin chayraq chayamunqa kawsayta munaspaqa ima tarisqanta mikunan. Americano kaqpiqa qapaq kaymi karqa maypi tukuy niraqtan tariyukun, allin ruway yachaywan, may lliw culturas americanas kasqanku hina astawanraqmi aztecas hinallataq inkas karqaku. Mestizaje ruwakuyqa ñuqanchis purapi mikunawan qallarín.

Gloria Hinostroza liwrunpin kay ruwaykunaqa tarikun, sapa mikuna ruwakusqanpin pay riqsichin imaynatan kaqninkuna yaykunku chaynatan criolla mikuna chikanmanta riqsichikun ima gustos, sabores gastronómicas ruwaykuna churarikusqanta. Kay mestizaje chapukuyqa mana utqayllachu karqa, kan kimsa cronistas peninsulares yachakuqkuna may chunchulmanta sunquta ruwanku tupata asuykunakupaq kimsa productos capitales originarios nisqaman: papa, sara, uchú. Chay aycha hinallataq

challwakunaqa occidentepaqa productos mana riqsisqankun may auquénidos uywakunamanta, mana riqsisqa aves, may tukuy niraq marinos productoskuna maypin Cronistas runakuna utqaylla rimarinku.

Europeos productos huñunasqa hinallataq americanos munaspa mana munaspa ruwakunan karqa, locales productos nisqaqa achka tukuy niraq rayku hinaman costumbres--- allin alimento llapankupus, chaypiqa huk qawariyña--- kama-chikurqa utqayllaman may huk ruwaykunaqa qallariyininpi karqachu, chaypin Piru o Pirue qallarín may kay liwru qillqaq nisqanman hinaqa ninanmi “ lliw kaqkunapa huñuna kuchu”. Conquistadores runakuna chayna karqa políticos mikunakunata lliw llaqtapaq aypariyta tarirqaku, ichapas tukuy niras geográfica panpa urqkunata, agrícola allin ruwaykunata hinallataq allchankupaq, aypunankupaq. Gloria Hinostroza qillqasqanman hina kay civilizarios kayninkunan inka runakunata yanaparqa productos nisqanta allinkunata wiñachinanpaq. May geográficas allpa kasqanman hina, kaqlanpi política alimentariata ruwaspa ayninakuy, mita, truweke ruwaykunapi hinallataq allin rakiy productoskunapi.

Perú suyuman españolkuna chayaramuspanku red civilizatoria nisqanta allin ruwasqata tarinku chaypa hawanpin paykunapa ruwayninta kamachinku, kay ruwaykuna sasachakuyipi churan may inkakuna ruwasqankuta, maskanku kay

*Perú suyumanta
kulli sara*

consquista hispánica ruwaykunawan tupachiyta. Kaymanta ninan conquista ruwakuykuna hinaman virreinal churakusqan waqlliyachin ñawpaq llankakuy kasqanta chaypin allinta ruwanqanku hinallatan qipaman kutiqanku, gastronómico kayninmanta qawarispaga, kay liwru qillqaqta apan achka yanukuykuna kayninta” hatun yanuykunamanta yaqa kimsa waranqa platos nisqa mikunakunata yaqa waranqa ñawpa watakunaraq ruwasqaku Peru o Pirue ancha riqsikusqapi”

Chaynallata mikunawan, gastronomía nisqawan kapun lliw tiksimumyupa allin mikuynin acha allin ruwayninqa kichasqa kachkan may ruwaykunamanpas sichus un marco nacional kikinpa qawachiyta atiswan chayqa, kaqllanpitaq tupanakun tiksimumyupi imaynatan musuqmanta culinarios ruwaykuna qispichisqankuta. Kay suyukuna historia puririsqanpi hinaqa kay gastronómico ruwayninkunata astwan allinyachisqankuta, america del surmanta rimaspaqa Perú suyu acha hatun riqsikusqan kay culinaria empresa tukuy niraqmanta, allinwan imatapas chaskin hinaspa paykunapa yanuyinman churanku. Chaynallataq Perú suyupa regionkuna, departamentos, provincias kayninkunamanta tukuy niraq yanuy churarisqanku astawan riqsikun lliw chapusqankuta hinallataq ayninakusqankuta kay llaqta yanuyipi, tukuy niraq mikuna hinallataq llapankupapas huk kurkullamanta kanku.

Riqurin huk obra antropología utaq sociología peruanamanta

rimarichkanchisman hina, may ukninpiqa huñunasqa rimaykuna hinan kachkan kay Perú suyupi tukuy ruwarisqanku culinaria ruwakuyipi, allin riqsinapaq fenómenos socioculturales nisqakunamanta, kayninpi gastronomía utqay qawarichikusqanmanta.

Akllayqa manan kay ruwayllachu, qillqaq nisqaman hinaqa “ancha hatun yanuy ruwakuyinpi maypin kimsa waranqa platos mikuna ruwasqa yaqa waranqa qipa watakuna”, mayqintaq kanku aykatan musuq ruwaykunata ancha riqsisqakunamanta kay rimasqanchismanta hina. Kaqllanpitaq mana ayninakuy culturales ukuman yaykunchis, ancha allin ruwaykunamanta, maymi yanapawanchis Perú suyuta riqsinapaq ancha gastronómica hinallataq tukuyinraq sociocultural kayninkunata. Rimachkanchis ruwakuykunamanta allin ruwaykunata astawan wiñachinanpaq kay gastronómicos ruwakuyipi sapankama nativos ayllukunapi.

May kasqanman hinaqa peruano productkunawanmi kay ruwakuykunata qallarina: sara, papa, uchú, challwa, camaron, hukkunapas. Chaymanta ñawpariy mikunata riqsichina, chikan mikunakuna sumaq llinpinkunawan astwan mikuy munayta kallpachan. Sunqumanta antikuchu ruwayninpiqa ninanmi “chakanasqa mikuna”, qapaq hina kankanapaq, kayqa llamapa utaq alpaca sunqumanta parrilla mikuna, chayman árabe yanukuyta chapukun kuchipa sunqunwan. Patasqa cangrejokuna, norte

kaymanta sutiriqsisqa astwan qapaq kayninta churaspa, colonial causatan riqsichiswan kay escabeche camarunmanta utaq langostinosmanta rellenuta kay uchú cremapi, ancha riqsikuykuna mana qunqay papa ruruta.

Plato minukuna ima ninnawan qatipasun: norteña siwichi cha-

*“Rimachkanchis
ruwakuykunamanta
allin ruwaykunata
astawan
wiñachinanpaq
kay gastronómicos
ruwakuypi
sapankama nativos
ayllukunapi”*

llwamanta utaq mariscomanta, rumipi, kuschi aycha yanu, mana aykaspas ruwakusqa washwamanta siwichi, kayllanpi estirpe wachana, chinguirito lambayecano, mana aykaq ancha kallpaspas, democráticos choro a la chalaca, tukuy niraq escabeches, ancha riqsisqa

wallpamanta, challwamanta jalea, yukamanta majao hinallataq mana haykapas riqsisqa comarones ocopa volcánica arequipamanta. chaynallataq imapaqmi papata ruwana(rellena wanchahinawan) sara (humitakuna) utaq choqllumanta pastel, patitas con maní, pulpo al rocoto utaq relleno de lomo, solterito, los epónimos tamales rojos o verdes, tiradito de pescado o yuquitas rellenas langostinomanta.

Mayñacha uyariqkuna munapakunku, kay rimaywan qallariy mikunallamanta rimachkanchis, chaynaqa chikan munay kaynillanpi, uchuypi rimakun. Lliw rimariy tukuyninqa ‘ito’ yarqay piksakunaman

chayanapaq.

Allin chupikuna

Chupikunaqa kanku, kay criolla culinariamanta huk ruwaymi. May risqaykipi qillqa qawaykuna kanqa chupi, lawa, aguaditos nisqapas. Ama huk niraqtaqa tariy tukunchichu chupikunaqa allin kurkunchista quñichinanpaq mikuqta kallpachan allinwan empresas ruwaypi. Ichapas munawaq camarones chupita-- Felipe Adán Mejía pinmi corregidor sutichasqa, riqsirparin “la Venus de Milo del sopeo peruano” nispa-- ichapas kaqlatan criolla llakipakuy hapira yanusqa, puchero, el chayro, aguadito, chupe de piedra, o de kinuwa, pipu, pebre, parihuela, shambar chupikuna rayku huknamantapas. Manan kaqchu llawarninchis kanman mana kay hatun tukuyniraq ancha mikuy chupikuna kaptinqa.

Mikunakunapaq kachkanraq mi wiksaqa

Sichus uyariqkuna lliw tukuy qipapi rimarisqanchis lliwmi ninkichis allinta tukuy niraq peruana yanukuykunata umanchanapaq. Chayqa chayraqmi qallarichkan: kunanqa kay chawpi hatun mikunakunan rimarina kachkan maypin kaqninman chayanchis chikan llaqtakunan kanku maypin mikunapaq kawsakun, Perú suyuqa ñawparin taqipi tarikun.

piqueos, entradas, tentempiés chaymantaqa mana ima ruwasqan hinan karpan, chayraq hatun mikunaqa

Peruanos uchukuna

chayamuchkasqa, chayqa ninan allinta servilletata churakunayki, correata tumpata wayachinaykita chay ninanmi paraisumanmi yaykuchkanki. Wasiyuqkuna kay raymichakuypi qapaq qulqinta saqirqaku hinallataq padrinos runakunapas achka pachaqninpi soles qulqita churarqaku allinwan raymichakuyta qispichinankupaq hamuq punchawkunapi sumaq rimaykunata uyarinankupaq.

Qillqaq yuyarichiwanchis Ricardo Palma rimarisqanta kay banquete chunka mandamientosmanta: 1608 watapi dominicanos qusqa banquetita kay agustinos hinalltaq franciscanos runakunaman, jima banquete!: teóloga chupi, fritanga de menudillos, pavo relleno, carapulca de conejo, estofado de carnero, pepián hinallataq loco de patitas, carne en adobo, San Pedro hinaman San Pablo chaymanta pastel de choclo. Huk rimaypiqa gastronómico qapaq mikuyllaña. Kunanqa yuyarisun qipa wata siglos paqariqkuna, rikuchikuqkuna, allin kaqkuna: challwamanta adobo, wallpamanta uchu, ají de pato a la moda de Chepén, arroz con mariscos (calamares, conchas de abanico, pulpo, cangrejo), arroz con pato a la chichlayana, arroz con pollo, cabrito al vino tinto, caiguas rellenas de lomo (jima qapaq!), camarones rellenos con miel de maracuyá, capchi de setas, carapulca con medallón de lechón, cau-cau, cauche de queso,

kuchi kanka, cuy chaqtado, frejoles con pavo, frito norteño, juane, lenguado a lo macho, loco de camarones, lomo saltado... kaypi sayaykusun samaykunapaq.

May kay gusto mikuypi purisqanchisman hinaqa, lliw mikunakunamanta raymichakuymanta chayman churaykuna kanqa licores nisqata hinallataq miskikunata ña tutayachkaqtinña.

Kay wata puririsqapinqa kay chaka yachay mikunakunaqa tumpatañan pisiyarun kay criolla costumbre ruwayqa qatipachkanmi, Perú suyupi sapa punchaw ruwayninpin kachkan ichaqa chay kunan punchawkuna recetas ruwayninpi musuqkunatañan churarpanku manañan ancha sutirisqisqachi sapan regionkunapi nitaq llaqtakunapi, ichaqa kay corte farónica Perú suyumanta yaykun, waqcha ichaqa allin pachamankero sumaq.

Gloria Hinostroza Clausen kay liwru qillqaqpaq hatun riqsikuy, ruwayninta qatipasun mana tradición ruway raykullachu ichaqa turismo ruwakuyta astawan wiñachinapaq, kay allin puqusqa almacenman waturiy mikunakunamanta hinallataq kusikuymanta. Allinmi kanman tukuriyta takirrispa, Compadre Guisao kuska: “yakukuna manan allin upyaychu, ñuqa nini, kay punchaw piskumanta yakuchakuchun ferreñafekama”

*“Wasiyuqkuna
kay
raymichakuypi
qapaq qulqinta
saqirqaku
hinallataq
padrinos
runakunapas
achka
pachaqninpi
soles qulqita
churarqaku
allinwan
raymichakuyta
qispichinankupaq
hamuq
punchawkunapi
sumaq
rimaykunata
uyarinankupaq”*

(*) Raúl Vargas rimariyninkuna kay liwru riqsichikusqanpi 3 punchaw agosto killapi 2018 watapi kay Feria Internacional del Libro nisqa ruwaypi.

**Best in the world
Gourmand Awards 2019**

Perú suyupa yanuynin, tradicionales willakuykuna

Qillqaq: Gloria Hinostraza Clausen

Riqsikuynin: *Best in the world – Gourmand Awards 2019.*

Qillqa ruwaqkuna: Editorial Planeta Perú S. A. (2018).

Ruwaqkuna: Universidad Le Cordon Bleu.

Av. Salaverry 3180. Magdalena del Mar. Lima. Perú.

ISBN: 978-612-319-340-9

Depósito legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2018-08868

Liwrukuna qillqariqsichiynin

Yakupa warmikuna

Yakupa warmikuna kimsa qilqayriqsichisqa qispisqan la Autoridad Nacional del Agua del Perú (ANA) ruwasqan Perú suyu warmikuna ruwaynin allin riqsisqa kanankupa, tinkusqa gestión huñusqa kay recursos hídricos kay ancha sumaq rimayninkuna imaynatan allchapanku yaku kananpaq, hinallataq imayna ruwayninpipas, agrarias kaqkunapa rimayninkuna pikunan Chancay Lambayeque (Chiclayo) huñunakuy ukupi kanku, hinallataq huñunasqa usuarios Mishquiyaku (Tarapoto) hinaman huñunasqa Usuarios Chili Regulado, Ampato Siguas Quilca, Yura y Pampas de Majes, kay cuenca Quilca-Chili (Arequipa).

Kay kimsa qilqakuna paqarisqanmi warmikunapa ruwayninta anchata

riqsichista munan kay pachaq iskay chunka pichqayuq huñunakuy usuarios yakumanta Perú suyupi kaqkuna, kaqkuna 188,925 qarikuna (68,4 %) hinallataq 87,605 warmikuna (31,6 %), ichanpasm ruwaynin kay directivas huñunakuyipi lliw suyupiq pisillaraqmi: 99 warmikuna hinallataq 895 qarikuna.

Yakupa warmikuna huk huñunasqa warmikunapa rimariyninta uqarin pikunan gestión yakupi kaqkunapata, huñusqa willakuykuna, riqsisqakunata, runakunapata; chaypi yakumanta usuarias, gestoras, capacitadoras utaq dirigentes; Mamalla hina, warminkinkuna hina, profesionales, yachachiqkuna hina ruwasqankuta qawarichin.

Ing. Lidia Gaona

Futuq: Autoridad Nacional del Agua - ANA

Lidia Gaona warmiqa ancha sasa kawsayniyuqmi may urqukunapa mayun hina. Kunan ingeniera agrícola qispisqanqa ancha riqsikuypaqmi. Cajamarca llaqtanmanta tutapi chinkakurqa mamanpa yanapayninwan, taytanqa universidadman yaykunata mana munarqachu. Ichaqa universidad Pedro Ruiz Gallo de Lambayeque sunturwasipi yachaykukun, maypim huk sasachay pinqaykunata atipanan karqa, qaripa yachakusqanta ñawinchayta munaptin. May kimsa chunka watakunañan puririrun, Lidiapa ñawin wiqiyllaña chay kawsakusqanta yuyariqtin. Runa kayninqa yakuwan kuyapayakun profesional kawsayninta chayman tikrarispa. Mayninpiqa hawkalla mayu hina llanpulla hukninkunapiqa kallpasapa yayaysapa phaqcha hina. Payqa yachan aykaqmi maynin kaqpi kayta.

“llankayniyuqqa mana ima awqinakuykuna kananpaqmi chaynallataq allin ruwayman kay chunka pichqayuq juntas aypanapaq”, ingeniera nim. Lidia nisqanman hinaqa aswan allin rimayqa rimanakuy chaynallataq allin ruwaywan ancha yachayniyuqta warmikunata riqsin kay técnicos ruwaykunapi, llaqta uku ruwaykunapi chayllamantaq allin sayapayanakuy, riqsikuyta paqarichinku. “warmi kayninchisqa manan harkawanchischu. Ñuqaykuqa lliw ruwayninchiswan atinchis ñataq llankayninchispi hinallataq wasinchispi maypin kay llaqtanchis qaritukuq ruway ukupipas. Ñuqa profesional hinallataq Mamalla kani manan haykaqpas ima ruwaytapas mana tukuspaqa saqinichu.

**(Tomado de Mujeres del agua - Lambayeque:
La voz puede ser un río transformador).**

Kay hamuq qilqa riqsichisqanchispi riqsiykachin hinallataq llusqirichin Perú suyupi yakumanta gestión warmi umanchaqkunata hatarichispa ruwapakuy, kallpachanakuy, wakin warmikunapa munasqallanpi umanchariyman aypanankupaq.

Chaynallataq agrarios qarikunata umanchaykachin, warmipa ruwayninqa allin ruwaymi hinaman huk aypayllaman yakumanta gestión, allin amachaynin hamuq wawakuna allinwan qipanapaq.

Yakupa warminkuna - Tarapoto: yakurayku llallipanakuy panpapi pukllakun

Qilqaq: Autoridad Nacional del Agua

Qilqasqa: Autoridad Nacional del Agua. (2019).

Calle Diecisiete 355, Urb. El Palomar, San Isidro. Lima. Perú.

Depósito legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2019-04561.

***Yakupa warminkuna – Lambayeque:
Voz nisqaqa kanman transformador mayun***
Qilqaq: Autoridad Nacional del Agua

Qilqasqa: Autoridad Nacional del Agua. (2019).

Calle Diecisiete 355, Urb. El Palomar, San Isidro. Lima. Perú.

Depósito legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2019-06440.

***Yakupa warminkuna - Arequipa: warmi kaypim
hamuq watakunata ruwakun***

Qilqaq: Autoridad Nacional del Agua

Qilqasqa: Autoridad Nacional del Agua. (2019).

Calle Diecisiete 355, Urb. El Palomar, San Isidro. Lima. Perú.

Depósito legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2019-06790.

*Limonmanta tejkuna, Ica llaqtapa
miskin riqsisqa, Perú suyupí*

Futuq: Edward Alba / Universidad Le Cordon Bleu

Uchuy qillqa

Perú suyupa miskinkuna

Manaraq español runakuna Americaman chayamuchkaptin manan azucarta riqsikurqachu, ichaqa cronitas runakuna ninku ñawpa Perú suyu runakunaqa miski kawsaykunatam mikurqaku frutakunamanta hinaman sacharikawkunamanta paqarimuqta.

Chayraykum qawisqa ruwakuyta ruwarqaku, kayqa intipa rupayninwanmi ima kawsaykunatapas kankachirqaku allin miski kananpaq, chaynatan oqa hinaman apichuta kusasqa kaptin miskin llusqirqa; cronista yachakuq Fernández de Oviedo (1526) chaynantan riqsiykachin:

“...allinpuni chaykuna yanusqa kanku, kankaskaqa allin mikuymi huknin kaqqiqa castaña allin rurumanmi yachakun...vinuwan utaq kankasqapas tutapiqa allinmi, mankapipas allinmi kakun...tunpa chiri chirilla. Apichuqa aswan llanpun ratakuq...”

Ñawpa Perú Suyupiqqa intipa rupayninmanmi rurukunata urqukurqa chaymantaqa miski apita ruwakurqa apis nispan suti-charqaku, wakinkunaqa kunan mikukuchkankuraqmi, kulli api ancha riqsisqa chaytaqa kulli saramanta ruwaku, Perú suyu ancha

riqsisqa kawsaynin chayman miski piña, kapulita muruykunku, apichu akuwan pipunku. Kunan punchawkunaqa kulli apitaqa anis, clavo, kanelawan churanku azucarwan miskichinku, Perú suyupi ancha munasqa miski mikuy hina riqsichikuspa.

Antúnez de Mayolo (1981) willakun Perú suyupiq abejaspa miskin utaq tuku ancha munasqa karqa, kay miskiqa abejas mana awqas sikipi kaqniyuqkuna ruwarqa. chaynallataq willakun chuchawpa qaranta timpuchispa munay chankakata ruwarqaku. Hinaman miski qarabita puka yuraq mullipa rurunmanta urqurqaku, chayta allinta puquchispaqa aqañan qispirqa. chaynallataq algarrobo karqa, kay sachaca Perú chinchka kaqniyim mirarqa, chaymanta miski piputa ruwanku, kunan punchawkunapiqa algarrobina sutiwan riqsinchis.

Americaman español runakuna chayamusqanwanmi azucarpas chayamun chaynallataq tukuy niraq ancha miski Europa suyupi waykukusqanpas, ancha mañarikusqa Perú suyupi aristocracia kawsaywan. cronista yachakuq Xavier Domingo willakun “yaqa llapallan monqa wasikunapi lliw Iberoamérica kaqkunapi ñawpa wata siglos XVII y XVIII kayninpi, achka qullqitan ruwarqaku tukuy niraq rantinakuywan wakin karqaku, tanta wasikuna, miski ratiy wasikuna, conservería kaqkunapas”.

Munqakuna convento wasimanta ruwarqaku

hinaspapas rantichikurqaku tukuy mikunakunata kay español ñawpa ruwasqanku usuta, ancha mikuykunata munachispa pin rantiq munaqkunata kay ruwayqa ñawpa wata siglo XIX chaykaman ruwakurqa.

Anacha riqsiqa waykuq Gloria Hinostraza willawanchik “conventos wasikunaqa karqa colonia ancha riqsisqa ayllukuna wawankunata kacharqaku allin yachachisqa hinallataq amachasqa lliw tiksimumyupi sasa-chakuymanta, qapaq kayninta mana chinkaspa. Sapankama hatun celdawan karqaku, yanukunankupaq, puñunankupaq, ispakunakupaq. Achka indígenas hinaman yana esclavas paykunapa karqa. Chayraykun convento ukupi aswan mikunakunapi mestizaje ruwakurqa, iskaynin tiksimumyantanan yanukuynin tupaykunku, waykuy yachasqankuta yachachikurqaku hinaman musuq kawsaykuna sapankamamanta. Munqakuna qapaq ayllukunapa wawankunan karqa, yana esclavankunata hinallataq sirvienta indigenakunata apanku, pikunan ancha truwiki ruwaqkunanan karqaku, paykuna pura may kawsay riqsisqanta qunakuspa.

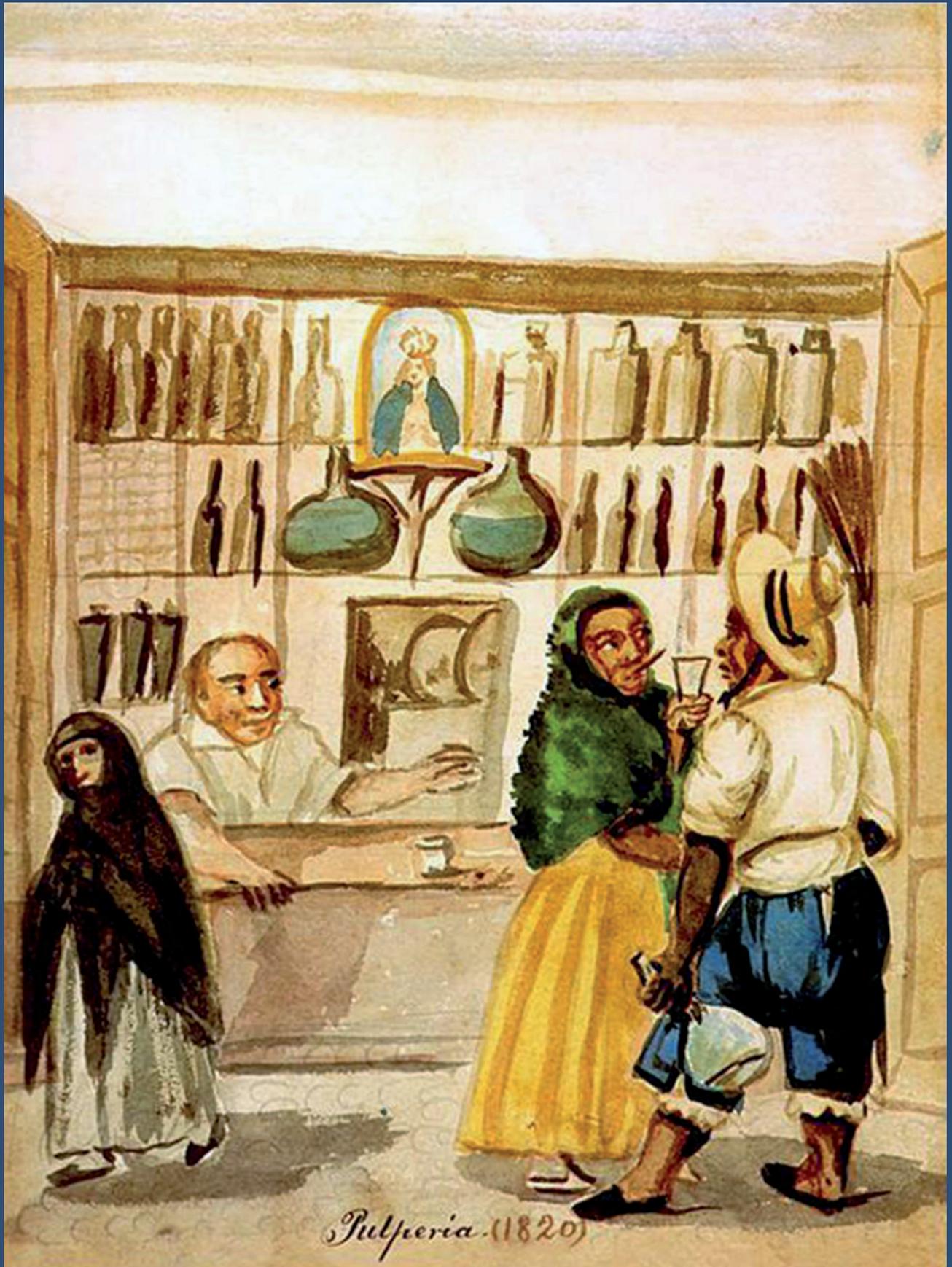
Qawasqanchis hina, conventos wasikuna karqa dulcería colonialpi ancha qullqichaq, kaypim chay watakunapi warmikuna, kikin warmi ruwaykunapi yachachisqa karqaku, maypin miski ruwaykunata, waykuyta tukuy niraq ruwaykunata ruwarqaku.

Ancha qapaq miskikuna kay convento ukupi paqarira, maypin alfajores de viento, arroz con leche almendrasqa, bienmesabe, chapu limeño, encanelado, aguargueros, volador, huevo chimbo, suspiro a la limeña, kulli api hinallataq miski tejas de limón ruwakurqaku, wakillantan kay miski ruwaykunamanta sutichachkanchik.

Kay edición qillqaypi iskaypa pasteleriaspa Perú suyupa sutiriqsisqamanta, imayna ruwakusqanta riqsiykachisun: killu api, limeño miski chaynallataq tejas limonmanta, wata puririyinwan lca llaqtapa ancha sutiriqsisqan miski ruwayninmi karun, Perú costacaqniypi, kunan punchawkunaqa teqas miskiqa tukuy niraqtaq ruwakun: limonmanta, naranqasmanta, pecanasmanta.

¡Malliykunaykipaq, allinwan mikunaykipaq!

*“Conventos wasikuna karqa
dulcería colonialpi ancha
qullqichaq”*

Urquisqanchismanta: Pulperia, acuarela de Pancho Fierro (Lima, 1820).

Kulli api

Yaykuqkuna (tawa runapaq):

Kuskapartin	kilo	kulli sara
Iskay	kaspicha	chakra canela
Chunka	sapankama	clavos de olor
Huk	sapan	piña
Huk	sapan	membrillos
1/4	kilo	kapuli
1/4	kilos	tulluchakuna
Pachaq	gramos	kalupi
1/4	kilos	apichu aku
Kuskapartin	kilos	azúcar
Huk	sapan	limón
Huk	cucharada	kanela aku

Ruwakuynin:

Kimsa litros yakupi kulli sarata quruntanwan pakisqata tinpuchina, chakra kanelas, clavo, mebrillos, piñapa qarantawan sara phatanankama.

Suysuna hinaspa tullpaman kutichina, ayllisqa chaki frutaskunata churaspa maypin chullusqaña kanan.

Frutaskuna llapu karpactin, kuchusqa piñata churana chayllaman azucarta churaykuna.

Chiri yakupi chapuna akuta, pisi-manta churaspa kaspi wisllawan qaywispalla.

Tullpamanta urquruspa limonpa yakuchanta churana, dulceraspi qarana hinaman aku canelachawan sasuykuna.

Qaway: Edward Alba / Universidad Le Cordon Bleu

Limonmanta tejas

Yaykuqkuna (tawa partin):

Minunapaq:

iskay chunka	sapan	hatun limunkuna
iskay	kilos	yuraq blanca

Huntachinapaq:

Pichqa	tarros	leche evaporada o
Pichqa	litros	chayraq llusqisqa lecheta
Kuska partin	kilos	yuraq azúcar

Ayllinapaq:

Huk	kilo	yuraq azúcar
Huk	wisllacha	glucosa
Huk	sapa	limón

Ruwaynin:

Minunapaq: Limonkunapa yakunta urquna achka yakupi timpuchina chikan kachichayuqta.

Chumana wisllachawan yanapakuspa qaranta urquna.

Kaqmanta timpuchina achka yakuwan hinallataq kachiwan kayta suqta kutita kaqmanta ruwapayana.

Mankapi azucarta churana, huk litro yakupi chaynallataq limonkunata chayqa huk kuska partin hurasta timpunan qalacha kanankama. suysuna hinaspa rejillachapi sutuchina, chakichina.

Huntachinapaq: Poner la leche en Cobre mankapi lechita churana chayman azucarta churanallataq pipunankama tinpunan. Kaspi wisllachawan qaywipayana.

Ayllinapaq: Kuskaparten litro yakupi azucarta churana glucosawan kuska qaytu hina ñañuyanankama, tasonpi churana limonpa yakuchanwan challaykuspa allinta qaywina kaspi wisllachawan yuraqyanankama, kaywan chaqchu aylliykuspa huntasqa limonkunata yuraq manjarwan.

Siwilla rapiwan mawkina chupa hinata ruwaspa.

Qillqa maskarisqa:

Antúnez de Mayolo R., Santiago Erik. 1981. La nutrición en el antiguo Perú. Banco Central de Reserva del Perú, Oficina Numismática. Lima, Perú.

Fernández de Oviedo, Gonzalo. (1526).2011. Sumario de la Historia Natural de las Indias. Red-ediciones. Barcelona, España.

Qaway: Edward Alba / Universidad Le Cordon Bleu

Huñusqa qawaykuna

Kayqa portada nisqa Le Cordon Bleu
en 1931 watapi qillqa riqsichisqan,
Revue illustrée de cuisine pratique,
N° 875 yupay kasqanmantan, impreso
París suyupi.

LE CORDON BLEU

REVUE ILLUSTRÉE
DE CUISINE PRATIQUE

Paraissant le 1er de chaque mois

37e ANNÉE

N° 875
1er Octobre 1931

Le Numéro :
3 francs

DIRECTRICE

Mlle Marthe DISTEL,

129, Fg. Saint-Honoré, Paris (8e)
Téléphone: Élysées 35-39
et 71, rue de la Pompe, Paris (16e)
Téléphone: Trocadéro 32-69

ABONNEMENTS

FRANCE	30 francs
UNION POSTALE.	40 francs
AUTRES PAYS. .	50 francs

Gastronomía nisqa, Empresarial
imayna ruwakuyinkuna

Administración de
Negocios Hoteleros nisqa

Administración de
Empresas y Servicios nisqa

Nutrición nisqa, técnicas
alimentariaskuna

Gestión de Negocios
hawa sukukunapi

Marketing y Gestión
Comercial nisqa

Ingeniería Industrias
Alimentariaspí

*Investigación ruwakuykunaman, ciencia hina-
llataq musuq ruwariy científica kay Perú
suyupi yanaparíspa.*